

MARJAANA NIEMI
PIIA EINONEN
TAPIO SALMINEN
TANJA VAHTIKARI

IDENTITEETIT JA YHTEISÖLLISYYS KAUPUNKITILASSA KESKIAJALTA 1900-LUVULLE

Valtiovalta on vuosisatojen ajan rakennellut kunnianhimoisia suunnitelmia siitä, millaisia kaupunkien ja kaupunkilaisten tulisi olla. Viranomaiset ovat kesyttäneet kuritonta kaupunkirakentamista säännölliseen ruutukaavaan, kannustaneet kaupunkilaisia puutaloista kivitaloihin ja täsmentäneet rajoja kaupungin ja maaseudun välillä. Ylhäältä tulleet ohjeet ja määräykset ovat jäsentäneet suomalaisia kaupunkeja ja kaupunkielämää, mutta jättäneet paljon tilaa myös kaupunkiyhteisöjen omille valinnoille ja ratkaisuille. Tässä luvussa tarkastelemme, miten kaupunkitila ja kaupunkiyhteisö ovat muodostuneet Suomessa erilaisten toimijoiden vuorovaikutuksessa keskiajalta 1900-luvun loppupuolelle. Kaupunkitilaa ja sen merkityksiä muokkaamalla on vahvistettu yhteenkuuluvuutta ja yhteisöllisyyttä mutta samaan aikaan myös luotu hierarkioita, eroja ja etäisyyksiä.

KAUPUNKI EI OLE koskaan valmis vaan aina rakenteilla. Muutokset tapahtuvat kuitenkin eri tahdissa ja kaikkeen muutokseen sisältyy myös pysyvyyttä ja pitkiä jatkuvuuksia. Konkreettinen, fyysinen

< Viipurilaisen Petter Sapetoffin talon asemakaava- ja julkisivupiirustus vuonna 1837.
Kansallisarkisto, Viipurin maistraatin arkisto.

kaupunkiympäristö on usein hidas muuttumaan silloinkin, kun yhteiskunta käy läpi isoja murroksia. Rakennukset ja katulinjaukset kestävät hyvin taloudellisia mullistuksia ja poliittisia vallanvaihtoja, jopa vallankumouksia.¹ Kun tarkastellaan kaupunkitilaa kokonaisuudessaan – fyysisenä ympäristönä, sen käyttönä ja sille annettuina merkityksinä – muutokset ovat usein tiheämpiä ja nopeampia. Kaupunginosien, korttelien, rakennusten, aukoiden ja puistojen käyttötavat ja merkitykset voivat muuttua nopeasti, ja niitä voi olla monia rinnakkain. Kaupunkitila on näin mahdollisuuksien kenttä, jossa erilaiset määrittelyt, merkitykset ja käyttötavat ovat olemassa samaan aikaan.²

Kaupunkitilan ymmärtäminen vuorovaikutteiseksi ja monimuotoiseksi antaa mahdollisuuden tutkia erilaisten toimijoiden roolia kaupunkitilan rakentamisessa. Tärkeää on analysoida, miten viranomaisten ja suunnittelijoiden lisäksi kaupunkitilaa ovat muovanneet monet kaupunkitilan käyttäjät: kaupunkilaiset ja heidän muodostamansa ryhmät sekä kaupungissa toimivat erilaiset yritykset ja organisaatiot.³ Tässä luvussa tarkastelemme, miten erilaiset toimijat ovat yhdessä ja erikseen rakentaneet kaupunkitilaa ja muovanneet kaupunkiyhteisöjä Suomessa keskiajalta 1900-luvun loppupuolelle. Kaupunkitila on kenttä, jossa identiteettejä ja kuulumista luodaan, pidetään yllä ja haastetaan. Kaupunkiyhteisö ja sen eri toimijat käyvät jatkuvasti neuvottelua identiteeteistä rakentamalla, säilyttämällä tai purkamalla fyysisistä kaupunkiympäristöä, käyttämällä olemassa olevaa ympäristöä eri tavoin ja antamalla sille erilaisia merkityksiä. Neuvottelun kohteena ovat paitsi yhteisöä yhteen sitovat tekijät ja yhteisön sisäiset suhteet tai hierarkiat, myös sen ulkoiset – hallinnolliset, taloudelliset, sosiaaliset ja kulttuuriset – rajat ja yhteydet ulkopuolelle. Kuka lopulta on ollut kaupunkilainen, kuka ei? Kuka on kuulunut johonkin kaupunkilaisyhteisöön ja millä ehdoilla, ja kuka taas on määritelty ulkopuoliseksi? Kaupunkitila ymmärretään tässä luvussa sekä yhteenkuulumisen että erontekojen tilaksi.

Analysoimme neuvottelua identiteeteistä tarkastelemalla suunnitellun, abstraktin kaupunkitilan ja eletyn tilan keskinäistä jännitettä ja

1 Beauregard & Haila 2000, 22–36; Niemi 2017a, 238–255.

2 Massey 2005, 9; Massey 2008.

3 Morris 2000.

vuorovaikutusta. Suunnitelmallisuus näkyi kaupunkien rakentamisessa jo keskiajalla, mutta entistä aktiivisempi kaupunkipolitiikka alkoi Kustaa Vaasan aikana. Yksi kaupunkipolitiikan keskeisistä tavoitteista oli luoda kaupunkeihin renessanssin ihanteiden mukainen, säännönmukainen rakenne. Tavoite voimistui 1600-luvulla ja jatkui uusissa muodoissaan aina 1800-luvun loppuun saakka, jolloin moderni kaupunkisuunnittelu toi mukanaan monipuolisempia kaupunkimalleja – säännöllisyyttä kuitenkin kokonaan hylkäämättä. Tukholman viranomaisten tarkan ohjaustyön ansiosta Suomessa oli 1800-luvun puolivälissä 32 kaupunkia, joista suurin osa oli rakenteeltaan säännöllisiä suorine katuineen ja kutakuinkin säännöllisine tontteineen. Vanhaa epäsäännöllistä rakennetta oli säilynyt vain Naantalissa, Porvoossa, Raumalla, Savonlinnassa, Tammisaarella ja Viipurissa.⁴ 1900-luvulla kaupunkisuunnittelua ohjasi vahvasti funktionalistinen kaupunki-ihanne, jossa asuminen, työnteko, palvelut ja virkistyminen sijoitettiin erilleen ja liitettiin toisiinsa liikenneyhteyksin. Säännöllinen ruutukaava ja myöhemmin funktionalistinen kaupunkimalli ovat näin väijäämättä jäsentäneet suomalaisten elettyä kaupunkitilaa ja kaupunkilaisuutta sekä tukeneet tiettyjä sosiaalisia käytäntöjä ja vaikeuttaneet toisia. Kaupunkisuunnittelua on leimannut myös luonnon ja kulttuurin dualismi. Tämä ilmeni erityisesti 1800-luvulta lähtien, jolloin kaupungit nähtiin ihmisjärjen ja teknologian voitoiksi (ihmisen ulkopuolisesta) luonnosta, mutta kaupungin ja luonnon tai maaseudun erottaminen näkyi ihanteena jo paljon aikaisemmin.⁵

Viranomaisten laatiin suunnitelmiin on sisältynyt vahvoja – julkilausuttuja tai implisiittisiä – käsityksiä kaupunkiyhteisöstä, kaupunkien asukkaista sekä heidän identiteeteistään ja keskinäisistä suhteistaan. Koska suuri osa kaupunkeja käsittelevistä lähteistä on viranomaisten tuottamia, viranomaisnäkökulma korostuu kaupunkeja tutkittaessa ja esimerkiksi kaupunkitila näyttäytyy usein ylhäältä määriteltynä. Suunnitelmilla on toki ollut vahva vaikutus kaupunkitilaan ja -elämään, mutta suunnitelmat ovat harvoin toteutuneet sellaisenaan, kun kaupunkitilaa on konkreettisesti rakennettu ja kaupungeissa on oikeasti eletty ja asuttu. Usein suunnitelmia toteutettaessa on törmätty esimerkiksi taloudellisiin realiteetteihin. Suomessa ei ollut varaa kuninkaiden tai keisarien omaksumiin kaupunki-ideaaleihin.

4 Sundman 1991.

5 Gunn & Owens 2006, 491–496; Haila 2000, 155–175.

Kaupunkitilan kehitykseen ovat vaikuttaneet myös kaupunkilaisten valinnat ja ratkaisut: minkälaista kaupunkia he omalta osaltaan ovat rakentaneet, miten he ovat käyttäneet kaupunkiympäristöä ja minkälaisia merkityksiä he ovat antaneet ympäristölleen. Kaupunkilaiset ovat osallistuneet aktiivisesti kaupunkitilan muokkaamiseen ja näin oman identiteettinsä ja yhteisönsä rakentamiseen. Julkiset rakennukset ja merkittävät liikerakennukset (keisarin palatsi, presidentin linna, raatihuoneet, kaupungintalot, varuskunnat, pankit, pörssi) ovat toki tehneet poliittista, hallinnollista, sotilaallista ja taloudellista valtaa näkyväksi kaupunkitilassa, mutta näitä samoja paikkoja on myös käytetty vallan haastamiseen. Sosiaalista segregatiota on esiintynyt kaupungeissa kaikkina aikoina, mutta sen määrä, luonne ja mekanismit ovat muuttuneet. Samoin julkisen ja yksityisen tilan suhde on vaihdellut eri aikoina. Avautuvat kaupunkitilat ovat rakentaneet yhteisöllisyyttä, mutta samaan aikaan julkiseen, avoimeen kaupunkitilaan on liittynyt sääntöjä ja valvontaa, jotka ovat sulkeneet pois monia kaupunkilaisia.

Muotoutuva keskiaikainen kaupunki

Keskiaikaisen Suomen eli Turun hiippakunnan alueella ehti 1500-luvun alkuun mennessä muodostua kuusi kaupunkia, jotka kaikki sijaitsivat rannikolla. Naantalia lukuun ottamatta kaikkia edelsi lähellä sijainnut vanhempi paikka, jossa harjoitettiin kauppaa. Kokemäenjoen, Eurajoen, Aurajoen, Porvoonjoen ja Viipurin seuduilta on löydetty tietoja gotlantilaisista ja saksalaisista kauppiaista, jotka oleskelivät kausittain paikallisen väestön seassa viimeistään 1100-luvulta lähtien. Samankaltaisia vaihtopaikkoja oli myös muualla Suomessa.⁶

Kaikki Suomen keskiaikaiset kaupungit olivat Itämeren alueella 1200-luvulla yleistyneen mallin mukaan raatikaupungeiksi perustettuja valayhteisöjä, joissa valtaa käytti valantehneiden porvareiden keskuudessaan valitsema raati. Raatikaupunki oli innovaatio, jossa yhdistyivät monen eri toimijan intressit. Kaupunkien sijaintia ja kaupunkitilaa muokkasivat 1200-luvulta lähtien hallinnollinen rakenne, keskusvallan ohjailu ja suurempien kaupunkien vaikutusvalta. Suomessa tunnetaan erityisen hyvin Ulvilan raatikaupungin perustaminen 1340- ja 1350-luvuilla, jolloin

6 Keskiaikaisista kaupungeista ja niiden edeltäjistä ks. Masonen 1989, 133–172; Harjula 2014, 13–26.

aiemmin Kokemäenjoen varressa paikallisen asutuksen seassa oleskelleet kauppiaat määrättiin muuttamaan yhteen paikkaan. Sinne muodostettu porvarisyhteisö sai viimeistään vuonna 1365 samat oikeudet kuin Turun porvareilla. Myös ensimmäiset maininnat Turun porvarisyhteisöstä, raadista ja kaupungin sinetistä viittaavat raatikaupungin muodostamiseen verrattain lyhyessä ajassa 1200- ja 1300-lukujen vaihteessa, minkä arkeologiset kaivaukset ovat vahvistaneet.⁷

Raatikaupungin autonomia ja oikeudet koskivat ensisijaisesti porvareiden valayhteisöä, johon lukeutui vain osa kaupungin asukkaista. Kaupungin oikeudellisiin tunnusmerkkeihin kuuluivat privilegioiden erioikeuksien ja kaupunginlain lisäksi kaupungin tonttimaan ja rajoin määritellyt muut omistukset, raadin tuomiovalta sekä tori, jossa tarkistettiin kauppatavaroiden mitat, painot ja laatu. Raadin valta manifestoitui tavallisesti raatihuoneena, mutta kaupunkitilaa määrittelivät myös muiden kaupungin sisällä toimivien yhteisöiden, kuten kauppiaskiltojen, uskonnollisten veljeskuntien ja käsityöläisten ammattikuntien, kokoontumispaikat. Kaupunkien tilalliset manifestaatiot (tori, raatihuone, kiltatalot) tai vallan merkit (häpeäpaalut) olivat osa laajempaa yleiseurooppalaista kaupunkikulttuuria. Esinemaailma sisälsi vaikutteita sekä yleisestä kaupunkikulttuurista että ympäröivän alueen erityispiirteistä samaan aikaan kun monet kaupunkitilan ominaisuudet perustuivat paikalliseen topografiaan.

Raatikaupungin sisällä, useimmiten aivan tonttialueen reunalla, sijaitsi fransiskaanien ja dominikaanien konventteja, muiden kirkollisten sääntökuntien luostareita tai kaupungin ylläpitämiä armeliaisuuslaitoksia. Ne toimivat vuorovaikutuksessa kaupungin sosiaalisten kerrosten kanssa ja olivat samalla osa eurooppalaisia verkostoja, joiden yhteydet olivat kaupungista riippumattomia. Keskiaikainen kaupunkitila olikin aina yhdistelmä useasta eri toimijasta, joista raatikaupunki oli vain yksi. Kaupunkitilaa jäsensivät myös toiminnot, jotka noudattivat viikoittaista rytmiä tai vuodenajoille, kirkon juhlakausille sekä kaupungissa majaansa pitävälle instituutioille ja yhteisöille ominaisia syklejä.

Raatikaupunkien hallintoa ohjasi vuodesta 1352 kuningas Magnus Erikssonin (Maunu Eerikinpojan) yleinen kaupunginlaki, joka säätyeli väestön elämää monella tavoin. Laki edellytti, että kaupungit jaettiin palovartiota varten neljään neljännekseen eli ”kortteliin”, joissa talon omis-

7 Salminen 2009, 17–20, 27–30; Gustafsson 2006, 204–211; Pitz 2001, 211–245; Dahlbäck 2001, 209–218; Niukkanen ym. 2014, 36–38; Seppänen 2014, 3–19; Haggrén 2015, 453–457, 460–461.

taneista valantehneistä porvareista yhteisön edustajat valittiin. Valantehneiden porvareiden ja heidän palveluksessaan olleiden kisällien lisäksi kaupungissa asui paljon muuta väkeä, johon kuului joko valayhteisön jäsenten isäntävallan alaisia palkollisia tai kaupungin tonttialueella tai sen ulkopuolella elävää työvoimaa. Laissa oli määräyksiä myös varsinaisesta kaupunkitilasta; katujen leveydestä, rakennusten välisistä tiloista ja rakentamisesta.⁸

Varsinaisten kaupunkien rinnalla Suomesta on löydetty tietoja lukuisista kauppapaikoista, joiden luonne vaihteli jokisuiden ja sisämaan kausittaisista kokoontumispaikoista pysyviin, kaupunginomaisiin yhteisöihin. Mikään niistä ei kuitenkaan vakiintunut ennen 1500- ja 1600-lukuja raatikaupungiksi, ja moniin sellainen jäi kokonaan muodostumatta. Raaseporin linnan luona viimeistään 1410-luvulta sijainneelle porvarisyhteisölle ei perustettu raatia, mutta sen toimintaa jatkoi vuonna 1546 kaupunginoikeudet saanut Tammisaari. Viipurissa linnanpäällikön alainen kauppiasyhteisö muodostettiin raatikaupungiksi ilmeisesti vasta vuonna 1403, ja Porvoossa ensimmäiset merkit raatikaupungista ovat peräisin 1370- ja 1380-luvuilta.⁹

Näissä kaupunginomaisissa yhteisöissä saattoivat olla läsnä kaikki samat toimijat (kauppiasyhteisö, keskusvalta, kirkko) kuin varsinaisissa raatikaupungeissa. Jopa niiden ”kaupunkitila” kujuneen, aittoineen, toreineen ja kruunun vaakahuoneineen saattoi muistuttaa raatikaupunkien kaupunkitilaa, ja lähistöllä saattoi olla kiltatalojakin, mutta varsinaiset raatikaupungin instituutiot eli raati ja raatihuone puuttuivat. Kun itsehallinnolliset instituutiot ja niiden tilalliset manifestaatiot puuttuivat, myös identiteetti puuttui. Ulvilassa, Raumalla, Tammisaaressa ja Porvoossa yhteisön kokoonpano ja kaupunkitila muuttuivat merkittävästi 1550-luvun alussa, kun porvarit määrättiin muuttamaan vastaperustettuun Helsinkiin. Eri kaupungeissa porvareiden muutto ja paluu toteutuivat eri tavoin, mutta Ulvilassa seurauksena oli entisen kaupunkitilan täydellinen katoaminen, kun porvarisyhteisö muodostettiin vuonna 1558 uudelleen Poriin.¹⁰

8 Salminen 2009, 17–19; Dahlbäck 1997, 103–113; Kallioinen 2000, 52–86, Gustafsson 2006, 73–129.

9 Salminen 2009, 21–24, 35–43; 2013, 74–76; 320–321; Niukkanen ym. 2014, 33, 38–42; Haggren 2015, 444, 458, 461–463.

10 Ylimaunu ym. 2017, 262–282; Salminen 2007, 167–173; 2013, 138–139.

Keskiaikaisen kaupunkitilan suunnitelmallisuus

Turun hiippakunnan alueen keskiaikaisten kaupunkien kokoa on arvioitu 1800-luvulta lähtien. Laskelmat ovat perustuneet arvioihin porvaristolouksien koosta, ja pientä väkilukua on pidetty merkinä kaupunkien vähäpätöisestä merkityksestä kokonaistaloudessa. Turun väkiluvun arvioidaan olleen keskiajan lopulla 1 500–3 500 asukasta, Viipurin 1 500–2 500, Porvoon ja Rauman 1 000–1 500, Ulvilan korkeintaan tuhat ja Naantalin muutama sata.¹¹ Vaikka Suomessa ei ollut Tukholman tai Tallinnan (ä 6 000–8 000 asukasta) saati Danzigin ja Lyypekin (ä 20 000 asukasta) kaltaisia keskuksia, suomalaiset kaupungit vastasivat kooltaan tyyppillisiä Alppien pohjoispuolisen Euroopan kaupunkeja. Saksalaisen alueen kaupungeista 95 prosenttia oli 1400-luvun lopulla 2 000 asukkaan taajamia tai tätä pienempiä.¹² Lisäksi tšekäläisiin kaupunkeihin kuului muuallakin yleinen, yhden instituution tueksi perustettu mikrokaupunki – luostarin viereen rakentunut Naantali. Merkittävin poikkeus muuhun Eurooppaan nähden oli, ettei yksikään Suomen kaupungeista sijainnut ennen 1600-lukua sisämaassa, eikä Suomen alueella ollut Tukholman tai Tallinnan kaltaisia kaukokaupan keskuksia.¹³ Raatikaupunkien sijoittumiseen juuri rannikolle vaikuttivat etenkin kauppayhteydet, sisämaan maatalouden tuotantoalueiden sijainti sekä kirkon ja kruunun politiikka, mutta myös Tukholman ja Turun raatien lobbaus, joka myöhemmin kertautui Pohjanlahden kauppapakossa ja Turun pyrkimyksissä sisämaan kaupan monopoliin. Suomen kaupungit olivat osa Tallinnan ja Tukholman taloudellista takamaata, jossa omaa kauppapolitiikkaansa kykenivät ajoittain harjoittamaan vain Turku ja Viipuri.¹⁴

Turun hiippakunnan kaupunkeja on luonnehdittu agraarisiksi, millä on tarkoitettu kaupunkitilan ja maaseudun toimintakenttien lomittumista. Tämäkään ei ollut vain Suomelle ominainen piirre. Kaupunkien ilmiasu oli kaikkialla Euroopassa jossain määrin agraarinen, ja kiintää yhteys maaseutuun sekä karjan kuljettaminen kaupunkien ulkopuolella oleville yhteislaitumille ja takaisin olivat arkipäivää suurehkoissakin keskuksissa. Kaupunkien kulttuurimaisemaan kuuluivat kaali- ja ryytimaat,

11 Salminen 2009, 8–11 ja siinä mainittu kirjallisuus.

12 Isenmann 2012, 62; Gustafsson 2006, 16–17.

13 *Suomen asutus 1560-luvulla* 1973, lehdet 1–2; Salminen 2013, 68.

14 Salminen 2009, 22–26, 35–43; 2012, 183–258; Niukkanen ym. 2014, 42; Haggrén 2015, 463, 444; Kerkkonen 1974, 518–543; Friberg 1983, 25–85.

ladot sekä polttopuuvarastot, jotka sijaitsivat kaupungin maalla rakennetun tonttimaan ulkopuolella. Elintarvikehuolto oli kaupungin koosta riippumatta aina monimuotoista ja perustui paikallisiin resursseihin. Rannikkokaupungeissa kalastusta harjoittivat paitsi varsinaiset kaupunkilaiset myös lähiseudun kalastajat. Lämmitystä varten kaupunkien maa-alueeseen oli jo sitä rajattaessa varattu kotitarvemetsä, josta ainakin osa polttopuusta hankittiin.¹⁵

Kaupungeille olivat ominaisia jatkuvat tilalliset kohtaamiset, joissa julkista ja yhteistä tilaa käytettiin sekä kaupungin kollektiivisen identiteetin että erilaisten ryhmien identiteettien esillepanoihin ja uusintamiseen. Toiminnan rytmi oli sidoksissa vuorokauden ja vuodenkierron sykleihin, ja rytmi vaihteli myös kaupungeittain. Rannikolla toiminnan rytmi perustui purjehduskauteen ja kaupungin välittämien tuotteiden, kuten kalan, lyhyisiin mutta aktiivisiin pyyntikausiin. Vastaavasti myös markkinat rytmittivät kaupungin toimintaa. Porvarit liikkui vuodenaikojen ja sesonkien mukaan paikasta toiseen, ja he saattoivat oleskella kaupungissa vain tiettyinä aikoina tai siirtyä kokonaan muualle. Perheenjäsenistä ja sukulaisista koostuvilla mikrotason verkostoilla oli keskeinen merkitys kaupankäynnissä. Rauman 1400-luvun kalakaupan organisaation perusteella verkostojen toimijoihin kuuluivat myös naiset, jotka osallistuivat tuotteiden välitykseen.¹⁶

Kaupunkitilaa jäseni myös kirkko, joka oli esimerkiksi Ulvilassa raatikaupungin lisäksi ainoa kaupungin tonttialueella sijainnut institutionaalisoitunut toimija. Kirkko oli tyypillisesti kaupungin ja sitä ympäröineen kirkkopitäjän kokoontumispaikka. Raumalla ja Viipurissa oli seurakuntainstituution lisäksi hiippakunnan ulkopuolisia kirkollisia toimijoita: Raumalla fransiskaanikonventti ja Viipurissa fransiskaani- ja dominikaanikonventit. Turun ja Naantalin jumalanpalveluselämä toteutui Turun tuomiokirkossa ja Naantalin luostarikirkossa. Turun tuomiokirkko sekä sitä ympäröineet, varsinaisesta raatikaupungista muurilla erotetut seurakunnan rakennukset (piispantalo, kapitulitalo ja katedraalikoulu) muodostivat oman kaupunkitilassa olevan elementtinsä, ja varsinainen raatikaupunki sijoittui kapealle Aurajoen rantakaistalle tuomiokirkon ja kaupunkitilan toisessa päässä sijaitsevan dominikaanikonventin väliin. Muuri manifestoi piispanistuimen ylipaikallista valtaa ja erityisyyttä suhteessa

15 Salminen 2009, 12–14; Johansen & von zur Mühlen 1973, 129, 179–180.

16 Niukkanen ym. 2014, 43–46, 72–76; Salminen 2009, 14–18, 31–33; 2016, 39; Haggren 2015, 452; Hietala 2015, 362–371; Lamberg 2001, 206–215, 400–401; Kallioinen 2000, 26.

raatikaupunkiin. Yhdenkään suomalaisen raatikaupungin kaupunkitilaan ei kuulunut hengellistä tai maallista ruhtinasvaltaa manifestoivaa linnaa, vaan linnat sijaitsivat aina kaupungin maa-alueen ulkopuolella: Viipurissa kaupunginniemen länsipuolella olevalla saarella, Turussa Aurajoen suussa ja Porvoossa kaupungin alueen pohjoispuolella. Viipurissa, Porvoossa, Raaseporissa ja mahdollisesti myös Ulvilassa (Liikistö) linna tai varustettu tukipiste on kuitenkin vaikuttanut merkittävällä tavalla sen päällikön alaisuudessa toimineen kauppiasyhteisön syntyyn. Raatikaupunkien ja keskusvallan suhteelle kuvaavaa on, että Suomen ainoa kaupunginmuuri rakennettiin 1470-luvulla Viipuriin, jossa se oli linnanpäällikön aloite – ei raadin mahdin manifestaatio, kuten vaikkapa Tallinnassa.¹⁷

Vaikka keskiaikaisten kaupunkien topografia rakentui orgaanisesti maaston muotojen ja liikennereittien solmukohtien varaan, mikään kaupungeista ei kehittynyt luonnostaan, vaan tonttimaa ja keskeiset kaupunkitilan elementit, kuten tori, katuverkosto ja kortteleiden sijainti, olivat seurausta suunnitelmallisesta perustamisesta. Erityisen hyvin tämä ilmenee Turussa ja Raumalla, joissa molemmissa kaupunkitila on muodostettu aiemmalle pelto- ja niittymaalle ja rajattu institutionaalisin manifestaatioin: Turussa hiippakunnan uuden keskuskirkon ja dominikaanikonventin väliin, Raumalla taas kaupunginkirkon ja fransiskaanikonventin väliin.¹⁸

Turun, Rauman ja Porvoon katuverkoston ja torin sijaintia ovat sanelleet vesistöt ja maaston muodot: joki sekä kaupungin tonttimaan toisella puolella sijainnut mäkinen maa, joka määritteli sade-, sulamis- ja jätevesien valumasuunnat asutuksen läpi joelle. Samankaltainen tilanne on ollut Ulvilassa, jossa tonttimaa sijaitsi Kokemäenjoen ja siihen laskevan kaupungin välissä. Myös Naantalissa ja Viipurissa tonttimaan sijoittaminen on palvellut kaupunkitilan puhtaanapitoa. Viipurissa keskiaikaisen kaupunkitilan manifestaatiot – kaupunginkirkko, raatihuone ja dominikaanikonventti – ovat sijainneet linnalta itään ulottuneella harjanteella, jossa ne ovat muodostaneet kaakkoista sisääntulotietä seuranneen tilojen ja aukoiden sarjan. Maaston topografiaa, valumaa ja liikkumisreittejä hyödyntäneitä ratkaisuja on havaittavissa myös 1500-luvulla muodostetuissa Tammisaassa, Helsingin Vanhassakaupungissa, Porissa ja Oulussa.¹⁹

17 Niukkanen ym. 2014, 46–62, 76–92; Haggrén 2015, 453–464; Salminen 2009, 8–43; 1999, 32–34.

18 Salminen 2009, 28, 35–45; Niukkanen ym. 2014, 46–50, 60–61; Haggrén 2015, 452–457.

19 Salminen 2009, 19–21, 39–42; Niukkanen ym. 2014, 51–59, 61–62, 84; Haggrén 2015, 458–464;

Topografia ja tietoinen suunnittelu loivat perusteet tilan käytölle ja siinä oleville manifestaatioille. Muiden Euroopan kaupunkien tavoin Suomen raatikaupungit olivat varsinaisesta kaupunkitilasta ja ympäröivästä kaupungin maasta muodostuva kokonaisuutensa. Raatikaupungit muodostivatkin rakennetun tilan, jonka arjen, juhlan, sakraalin ja profaanin sykliisiin prosesseihin liittyneet vallan, toiminnan ja identiteettien esillepanot osasi lukea kuka tahansa missä tahansa Euroopassa kieltä osaamatta. Nykyajan tavoin keskiaikaisetkin kaupungit olivat alttiita talouden rakenteen muutoksille, mutta myös väestökatastrofeille, jolloin sekä valayhteisön että muun väestön uusiutuminen riippui kaupungin yhteydestä ympäröivään laajempaan alueeseen ja sijainnista talouden, territoriaalivallan ja infrastruktuurin verkostoissa. Jotta raatikaupunki onnistui olemaan ylisukupolvinen ja kestävä kokonaisuus, sen täytyi Suomessakin koostua monista instituutioista ja toiminnoista. Näin raatikaupungit edustivat selvästi uutta tilallista ja toiminnallista kokonaisuutta verrattuna aiempiin ja niiden rinnalla pitkään toimineisiin kausittaisiin vaihtopaikkoihin. Se, missä määrin keskiaikainen kaupunkitila ja sen piirteet ovat luettavissa kaupunkien myöhemmässä ilmiössä, vaihtelee Ulvilan täydellisestä hylkäämisestä Turun ja Viipurin eri aikoina tapahtuneeseen regulointiin, jossa säilyivät vain tietyt tilan elementit; kulkureittien katkelmat, siltojen sijainti tai satunnaiset rakennukset. Raumalla, Porvoossa ja Naantalissa varsinainen kaupunkitila jatkaa elämäänsä rakenteeltaan ja topografialtaan monin paikoin tunnistettavana maisemana, johon on liitetty myöhempien kerrosten mukanaan tuomia tyyllisiä ja toiminnallisia kokonaisuuksia ja merkityksiä.

Vakiintuva kaupunki 1500-luvulta 1700-luvulle

Ruotsin valtakunnassa kaupungit nousivat (talous)poliittiseen keskiöön, kun Kustaa Vaasa halusi keskittää kaupan kaupunkeihin ja kaipasi hankkeelleen kaupunkiporvareiden poliittista tukea. Kaupunkien merkitys korostui entisestään myöhempien Vaasa-kuninkaiden aikana, jolloin tarvittiin lisää resursseja sotilaallisen, poliittisen ja alueellisen vallan kasvattamiseen ruotsalaista suurvaltaa rakennettaessa. Merkantilistista talouspolitiikkaa noudattaen kaikki kauppa pyrittiin keskittämään kaupunkeihin tulli- ja verotulojen keräämiseksi ja kaupan valvomiseksi. Tästä seurasi suoranainen kaupunkien perustamisaalto 1500-luvun lopulta seuraavan vuosisadan

Lilius 2014a, 111–115.

puoliväliin ulottuvalla ajanjaksolla. Suomessa oli ennen 1600-lukua vain kahdeksan kaupunkia, mutta vuoden 1660 paikkeilla niitä oli jo 23, joista kuitenkin vuosisadan loppuun mennessä lakkasi tai lakkautettiin neljä. Aluemenetysten myötä 1700-luvulla menetettiin vielä muutama muukin kaupunki. Toisaalta saman vuosisadan kuluessa myös perustettiin neljä kaupunkia, joista Tampere (1779) oli uudenlainen vapaakaupunki. Ruotsin ja Suomen yhteisen historian päättyessä kaupunkeja oli koko valtakunnassa hieman toistasataa, Suomen alueella reilu parikymmentä.²⁰

Kaupunki muodostui tilallisesti erilaisista alueista ja paikoista, joiden luonne juonsi usein juurensa hallitsijalta saatuihin erioikeuksiin. Ruotsin valtakunnan erityispiirre oli, että valtio määrittäi kaupunkien juridisen ja hallinnollisen tilan. Kaupungit olivat poliittisesti, taloudellisesti ja juridisestikin riippuvaisia kulloisestakin hallitsijasta, joka myös määrittäi kaupungin statuksen. Porvariston oli jatkuvasti haettava suojelus (uudelta) hallitsijalta ja pyydetävä vanhojen erioikeuksien vahvistamista – samalla anottiin usein myös niiden laajentamista.²¹ Tilallisesti kaupunki muodostui sen hallintaan luovutetusta maasta, jota kutsuttiin kaupunginmaaksi tai kaupungin lahjoitusmaaksi. Kaupunginmaa käsitti alueet, jotka kruunu oli osoittanut uusien kaupunkien tonttimaaksi ja pelloiksi, ja lisäksi siihen kuului tiluksia, joiden tuotto voitiin käyttää virkamiehistön ja papiston palkkaamiseen. Suurin osa näistä alueista muuttui vähitellen kaupunkiyhteisöjen omistamaksi maaksi. Kaupunkien alue muodostettiin usein kokonaisista entisistä maakirjakylistä, joiden asukkaat saattoivat jäädä paikalleen. Näin entisistä talollisista tuli osa kaupungin ensimmäistä porvaristoa, mikä osoittaa erinomaisesti kaupunkilaisuuden luonnetta määrittelykysymyksenä. Jos uusi status ei miellyttänyt, valtiovalta saattoi antaa vastineeksi tilan toisaalta, mutta historiassa tunnetaan myös asukkaiden suoranaisia häätöjä asuinsijoiltaan.²²

Kaupungit ja kaupunginmaat säilyivät peltoineen ja niittyineen melko agraarisina, eikä kytkös maaseutuun löystynyt vielä vuosisatoihin. Karjanhoito ja maanviljelys eri muodoissaan olivat kaupunkilaisille tärkeitä toimeentulon lähteitä lähes jokaisessa kaupungissa, ja vastaavasti maaseudulla harjoitettiin usein laajamittaista kauppaa ja käsityöammatteja.²³ Juuri näitä sekavia olosuhteita valtio koetti 1600-luvulla poistaa mutta onnistui

20 Karonen 2003, 377; 2014, 40, 262; Lilius 2014a, 105–110; 2014c, 12–25.

21 Heckscher 1923; Norborg 1963; Sandström 1996; Niukkanen ym. 2014, 33.

22 Jutikkala 1963, 5–11; Ranta 1981, 58–60; Nikula 1981, 231–240; Karonen 2003.

23 Karonen 2003, 382–383.

tässä vain osittain. Merkantilistinen ajatus kaupan keskittämisestä kaupunkeihin ja maakaupan kieltämisestä ei tuonut toivottua tulosta, ja raja kaupungin ja sitä ympäröivän maaseudun välillä oli edelleen usein taloudellisesti ja tilallisesti häilyvä. Varhaismodernin ajan kaupunkitila olikin luonteeltaan jossakin määrin hahmoton, mutta kaupunkien tilallisuus sai uusia ulottuvuuksia jo 1500-luvulla, kun ajatukset kaupunkirakentamisen säätelystä levisivät Suomeen renessanssin ja ulkomaisten esikuvien vaikutuksesta. Ihanteeksi alkoi muotoutua säännönmukainen kaupunki suorine katuineen ja suorakulmaisine kortteleineen.²⁴ Kaupunkeihin alettiin näin kiinnittää uudella tavalla huomiota tilan organisoimisen näkökulmasta, vaikka todellisia uudistuksia saatiin odottaa vielä jokunen vuosikymmen.

Kuningas Kustaa II Adolfin ja valtakunnankansleri Axel Oxenstiernan valtakausi osoittautui monella tapaa käännteentekeväksi. Uusia kaupunkeja perustettiin merkantilismin hengessä, ja pikkutullien²⁵ myötä kaupungit piti aidata tulliaidoin eli staketein. Talouspolitiikan vuoksi kaupunkialueita pyrittiin rajaamaan konkreettisesti, mutta käytännössä tulliaitojen rakentamisessa oli omat haasteensa. Lisäksi aidat olivat usein heppoisia ja niiden ylittäminen helppoa, vaikka päämääränä oli ohjata kaikki liikkuminen tulliporveille. Merkantilistinen politiikka löi siis leimansa kaupunkitilaan, sillä se johti kaupunkien fyysiseen rajaamiseen ja samalla rajojen ylittämisen kontrollointiin. Toki jo aikaisemmin kaupunkialuetta olivat määritelleet kaupunkien privilegit, mutta niiden funktiona oli lähinnä rajata kaupungin tuomiovalta-alue sekä toisaalta ala, jolta kaupunki saattoi vaatia veroja ja muita maksuja. Yleisestikin alueellisuus ja rajojen vetäminen linkittyivät pitkälti taloudellisiin kysymyksiin, ja tulliaidat olivat osa suomalaista kaupunkikuvaa aina 1800-luvulle saakka.²⁶

Ruutukaavaan rakennettu puutalokaupunki

Valtakunnan rakennusjärjestykset pyrittiin yhtenäistämään 1600-luvun alkupuoliskolla keskieurooppalaisten esikuvien mukaan. Vastaperustettuja kaupunkeja oli luonnollisesti helpompi ohjata säännönmukaiseen rakentamiseen, mutta samaan aikaan pyrittiin organisoimaan uudelleen vanhojakin kaupunkeja. Rakentamista ohjasi vuoden 1619 sääntö, joka puuttui kaupungin järjestykseen, katulinjoihin ja tonttien rajoi-

24 Lilius 1981, 305.

25 Kerkkonen 1945, 201–202.

26 Savolainen 2014, 24.

hin – käytännössä ruutuasemakaavan mukaan, vaikka kyseistä käsitettä ei vielä tuolloin käytettykään. Uusia rakentamista ohjaavia ja sääteleviä rakennusjärjestyksiä sekä asemakaavoja laadittiin Suomessa erityisesti Pietari Brahen kenraalikuvernöörikaudella.²⁷ Asemakaavoitus liittyi yleiseen valtakunnan organisoimiseen ja valtion rakentamiseen: talouden kannalta elintärkeistä kaupungeista haluttiin kaavoituksen avulla luoda toimivia kokonaisuuksia. Käytännössä koko suomalaisen kaupungin perusrakenne kaavoitusta ja arkkitehtuuria myöten uudistui täysin 1600-luvun keskivaiheilla, ja lopputuloksena oli tyyppillinen, ruutuasemakaavan mukaan järjestetty puutalokaupunki, jota leimasivat leveät korttelit.²⁸ Regulointi määritteli ja ohjasi rakennettua tilaa ja sen myötä myös elettyä ja koettua tilaa. Toisaalta tilan säätely ei ollut yksinomaan taloudellisen tarpeen sanelemaa, vaan se oli samalla yhteisön säätelyä.

Kaupunkien ulkoasua ja tilallisia ratkaisuja määritteli pitkälti se, miten asemakaavoitus toteutettiin. Kustaa II Adolfin ajan kaupungeissa noudatettiin sovellettua ruutukaavaa, kun taas geometrisen säännöllinen eli regulaarinen asemakaava otettiin käyttöön Pietari Brahen kaudella. Käytännössä asemakaavat jouduttiin alkuvaiheessa sovittamaan kaupungin topografiaan, mutta regulaarisen kaavoituksen kaudella kaupungit pakotettiin täydellisen geometriseen ruutukaavaan. Kaavoituksen myötä kadut yhdenmukaistettiin ja suunnittelussa siirryttiin leveään korttelityyppiin, jossa oli kaksi tonttiriviä. Tämän myötä alettiin edellyttää, että asuinrakennukset sijoitettiin kadun varteen ja ulkorakennukset tontin perälle. Ulkorakennukset piilotettiin ja samalla kadut samannarvoistuivat, kun kaikkien katujen varsilla sijaitsi asuintaloja. Säännöllinen ruutuasemakaava loi siis tietynlaisen tilarakenteen.²⁹ Samalla säätely ulottui kiinteistöjen tasolle saakka ja määritteli sen, miten rakennukset piti pihapiirissä sijoittaa.

Ulkoisesti kaupungit olivat matalia ja koostuivat pääsääntöisesti puusta tai kivistä rakennetuista, usein kaksikerroksisista taloista. Esivalta ohjasi kaupunkilaisia rakentamaan kivitaloja jo keskiajalla, mutta uuden ajan myötä siihen pyrittiin entistä pontevammin muun muassa palkitsemalla kivirakentajat verohelpoituksilla. Taustalla oli paloturvallisuus, mutta 1700-luvulta lähtien kivirakentamiseen liittyi ajatus met-

27 Kerkkonen 1945, 164–166, 169–170, 216; Lilius 1981, 305–315; Ranta 1981, 109.

28 Lilius 1981, 306, 314.

29 Lilius 1981, 306–307, 309; Savolainen 2014, 38–39.

sien säästämistä.³⁰ Rakentamiseen vaikutti myös käytännöllisyys, sillä toinen kerros rakennettiin usein vuokralaisten pitämistä varten tai tilan säästämiseksi ahtailla tonteilla – joskus taas korostamaan talon omistajan vaurautta.³¹ Luonnollisesti myös kaupungin taloudellisella kehityksellä oli vaikutuksensa, ja esimerkiksi Turussa 1700-luvun lopun nousukausi heijastui sekä asuntorakentamiseen että kaupunkikuvaan.³² Pikkukaupungeissa rakennuskanta säilyi puuvoittoisena, vaikka suuremmissa kaupungeissa siirryttiin lisääntyvässä määrin kivirakentamiseen. Lisäksi vähemmän vauraat porvarit, käsityöläiset ja suojelemiehet asuivat vielä pitkään ahtaasti pienillä tonteilla turve- ja malkakattoisissa puurakennuksissa.³³ Säännönmukaisuus ja kivirakentaminen jäivät siis usein ihanteen tasolle.

Julkinen ja yksityinen kaupunkitila

Asuminen ja kiinteistöomistus heijastelivat yksilön sosiaalista ja taloudellista asemaa. Kaupunkien tilallisuudessa aina korttelien ja kiinteistöjen tasolle saakka kuvastui talojen omistajien status ja varallisuus, jotka määrittivät rakennusten sijaintia, kokoa, rakennustapaa ja tyyliä. Kaupunkitopografia seurasi 1600- ja 1700-luvuilla vielä pitkälti keskiaikaisia suuntaviivoja, ja yhä edelleen torin, hallintorakennusten sekä kirkkojen merkitys kaupunkitilaa määrittävinä tilallisina keskipisteinä oli olennainen. Julkiset tilat leimasivat ympäristöään, ja kaupunkitilaa määriteltiin suhteessa näihin keskeisimpiin paikkoihin ja rakennuksiin: mitä lähempänä toria kiinteistö sijaitsi, sen arvokkaampi se oli. Esimerkiksi Viipurissa Linnoituksen kaupunginosaan, vanhan kaupunginmuurin sisäpuolelle, oli keskittynyt hallinnon ja seurakunta- ja talouselämän lisäksi se eliitti, joka näissä tehtävissä toimi.³⁴ Asetelma, jossa asuinpaikan keskeisyys oli merkittävä statuksen kannalta, alkoi murtua vasta sen jälkeen, kun sosiaalista ylemmyyttä ryhdyttiin osoittamaan muuttamalla maaseudulle tai vähintään hankkimalla tai vuokraamalla kartano kaupunkia ympäröivältä

30 Ks. esim. Ruuth & Meurman 1981, 135; Kärki 2014, 387–388, 391–397; Savolainen 2014, 28. Värimaailmaltaan esim. Turkuu kuvattiin 1700-luvun alkupuolella harmaaksi, mutta vuosisadan jälkipuoliskolla todettiin suurimman osan rakennuksista olevan punamullalla silattuja, ks. Savolainen 2014, 12, 34.

31 Lindberg & Rein 1950, 142; Waris 1951, 169–171; Kärki 2014, 389, 404; Lilius 2014b, 230–234; Savolainen 2014, 28, 72.

32 Savolainen 2014, 8.

33 Kärki 2014, 397–403, 411.

34 Lindberg & Rein 1950, 138; Ruuth & Kuujo 1975, 102; 1981, 25, 27, 29, 31; Einonen 2013, 136; Savolainen 2014, 27, 38–39, 44.

maaseudulta. Toisaalta asetelmaa mursi myös kaupunkien kasvaminen, joka toi vuokralaiset aivan kaupungin ytimen tuntumaan ja joka samalla hajautti asumista.³⁵ Silti vielä 1900-luvun alkupuoliskollakin asuinpaikan keskeisyys säilyi statuksen osoituksena.

Kaupunkitonteilla sijaitsi rakennuksia, jotka toimivat sekä liiketiloina että asuinkäytössä, ja näiden lisäksi kaupunkikuvaan kuului myös erilaisia ulkorakennuksia. Kiinteistöt olivat selvästi rajattuja tilallisia kokonaisuuksia, joita sekä rakennukset että aidat erottivat ympäröivistä tonteista ja joihin kulku tapahtui portin tai rakennusten kautta. Voidaan siis ajatella, että tilallisesti kiinteistöt oli rajattu yksityiseen käyttöön. Todellisuudessa yksityisyys oli kuitenkin rajallista, sillä useilla kaupunkilaisilla oli vuokralaisia ja yksittäisissä rakennuksissa saattoi asua kymmeniä ihmisiä; samassa kiinteistössä asuvat henkilöt eivät välttämättä edes tuntenneet toisiaan nimeltä. Naapureiden vieraus saattoi johtua osaltaan siitä, että varsinkin palkolliset vaihtuivat toisinaan tiuhaan. Kiinteistöön kuului toisinaan myös useampia asuinrakennuksia, jolloin ihmiset saattoivat asua fyysisesti lähelläkin mutta käytännössä kuitenkin etäällä toistensa elämästä. Vaikka kiinteistöt olivat siis fyysisesti rajattuja, ne olivat koettuina tiloina avoimempia, ja asumisjärjestelyt häivyttivät yksityisen ja julkisen rajaa entisestään. Päivisin kaikille avoimet tilat, kuten puodit tai majatalotilat, saatettiin ottaa iltaisin asuinkäyttöön. Samaan tapaan pihat saattoivat olla päivisin porttien ollessa auki pikemmin kadun jatkeita kuin luonteeltaan yksityisiä alueita.³⁶ Öiksi portit lukittiin ja kiinteistöjen yksityisyys korostui.³⁷ Kiinteistöjen tiukoista rajoista todistavat ennen kaikkea asemapiirustukset ja kartat, joissa usein korostuvat tontteja erottavat aidat ja rakennukset. Ne eivät kuitenkaan huomioi sitä tosiasiaa, että tonttien rajalla sijaitsevat talousrakennukset saattoivat olla eri kiinteistöjen yhteiskäytössä.³⁸

Poikkeustilanteet, kuten tulipalot, vaikuttivat osaltaan yksityisten ja julkisten paikkojen välisiin rajanvetoihin. Tällöin yhteisen edun nimissä oli oikeutettua mennä toisen pihamaalle sammuttamaan tulta tai kastelemaan rakennuksia tulen leviämisen estämiseksi. Kaikilla pihoilla ei myöskään ollut kaivoja, joten sammutustöihin tarvittavaa vettä voitiin etsiä

35 Esimerkiksi Turussa ei ollut 1700-luvulla sosiaaliselta profiililtaan selkeästi toistaan erottuvia kaupunginosia, ks. Savolainen 2014, 73.

36 Einonen 2013, 132–139; Savolainen 2014, 26–27, 36, 39, 42, 84, 96–97, 100–101; Kärki 2014, 410–411; Lindberg & Rein 1950, 139.

37 Einonen 2013, 137; Savolainen 2014, 38–39, 41–42.

38 Einonen 2015, 214.

naapuruston pihamailta. Kun kello soi palon merkiksi, portit piti avata.³⁹ Tulipalot muuttivat siis tilapäisesti kaupungin sisäisiä rajalinjoja ja paikkojen luonteen yksityisistä julkisiksi. Toisaalta juuri tulipalot tarjosivat mahdollisuuden uudistumiseen ja uudenlaisten kaupunkisuunnitelmien sekä asemakaavojen toteuttamiseen.⁴⁰

Varhaismodernissa kaupungissa tilat ja paikat olivat hierarkkisia, ja niihin liitettiin normatiivisia ja rajoittavia määreitä. Luonnollisesti sekä kruunu että kaupungin pormestari ja raati pyrkivät hallitsemaan ja kontrolloimaan julkista tilaa ja käyttämään sitä vallan demonstroimiseen. Samaan tapaan kaupunkilaiset saattoivat valjastaa tilan käyttöönsä ja järjestää siinä erilaisia protesteja ja mielenilmauksia. Näissä oli tärkeää, että tyytymättömyys näkyi ja kuului, joten mellakat tapahtuivat usein kaupungin keskeisissä osissa. Erityisesti kadut on usein nähty tapahtumisen tiloina, sillä ne mahdollistivat liikkumisen ja kokoontumisen sekä protestien järjestämisen. Toisaalta katu oli suoraan etenevä, autonominen ja suljettu tilansa, ja renessanssin kaupunkiteoriassa – jota ruutuasemakaava toteutti – kadulla oli itseisarvonsa. Kadun merkitys korostui uudenlaisen korttelityypin myötä, sillä se paitsi jäsensi koko kaupungin kokonaisrakenteen uudella tavalla, myös erotti aikaisempaa selvemmin julkisen katutilan yksityisestä pihatilasta. Rakennukset pyrittiin tekemään tontin levyisiksi, ja kulku pihoihin tapahtui katettujen porttien kautta – kaduille ei ollut välttämättä edes oviaukkoja. Kaupungin poliittisessa ympäristössä kadut olivat siis keskeisiä.⁴¹

Kaupunkitila koostui kerrostumista ja rajalinjoista. Lisäksi tilallisuus näyttäytyi erilaisena eri ryhmille, joten kaupunki oli elettyä ja koettuna tilana erilainen tilanteen ja kokijan mukaan. Kaupunkitila ei ollut staatinen kokonaisuus vaan jatkuvassa muutoksessa. Asukkaiden liikehdintä ja kaupunkiväestön kasvu muuttivat kaupungin sosiaalista rakennetta. Toisinaan myös sotilaallinen varustautuminen löi leimansa kaupunkiin, sillä esimerkiksi Helsingissä Viaporin rakentaminen ja myöhempi varuskunta muuttivat kaupunkirakennetta ja siirsivät kaupungin painopistettä. Toisinaan taas kaupunkien keskelle rakennetut kasarmit vaikuttivat kaupunkitilaan rajaamalla osan kortteleista sotilaskäyttöön, kuten esimerkiksi Viipurissa tapahtui 1700-luvulla. Lisäksi sotilaita piti majoittaa porvaris-

39 Einonen 2013, 139–140. Kaupunkitilaa on hahmotettu myös jakamalla se yksityiseen, julkiseen ja institutionaaliseen, ks. esim. Lilius 2014c, 205–207.

40 Jutikkala 1963, 3.

41 Lilius 1981, 309; Berglund 2009, 108; Lamberg 2011, 16; Einonen 2014, 40.

koteihin jossakin määrin 1800-luvulle saakka, mikä hämärsi julkisen ja yksityisen tilan rajoja.⁴²

Auktoriteetti ja hierarkia olivat ikään kuin sisäänrakennettuina kaupunkitopografiassa, ja asuinpaikalla sekä naapuruston statuksella oli merkitystä.⁴³ Kaupunkitila jakautui kaupunginosiin, kortteleihin ja kiinteistöihin, joita erottivat erilaiset rajat. Kaupungin tilallisuutta rajasivat lisäksi monet mentaaliset rajat. Erityisesti varhaismodernilla ajalla ikä, sukupuoli, sosiaalinen asema ja sääty vaikuttivat mahdollisuuksiin päästä kaupunkiin – joko porvariksi tai palkolliseksi – mutta nämä tekijät myös rajasivat mahdollisuuksia liikkua kaupungin julkisessa tilassa. Toisaalta yöaika, kirkkovuoden pyhäpäivät tai markkinat olivat ajankohtia, jotka vaikuttivat kaupunkitilan käyttöön ja mentaalsiin rajoihin.⁴⁴

Erityisesti 1500- ja 1600-luvuilla kaupunkien tilallisuudessa, kuten koko olemassaolossa ja toiminnassa, korostui esivallan voimakas ohjailu, ja talouspolitiikan vaikutus oli suuri. Vähitellen valtiollinen säätely alkoi kuitenkin lieventyä, ja merkantilistisen kaupan jaottelun tilalle ilmaantui orastavaa yrittäjyyttä sekä teollistumisen alkumuotoja. Toisaalta taas maaseudulta kaupunkiin suuntaava väestö vaikutti kaupunkien rakenteeseen sekä asukasmääriin ja laajensi samalla kaupunkien alueellista ulottuvuutta. Taloudellinen ja sosiaalinen muutos näkyivät kasvavina esikaupunkialueina ja haastoivat aikaisemman käsityksen kaupunkikeskuksesta, jota ympäröi kaupungin maa.

Suunniteltu ja suunnittelematon kaupunki 1800-luvulla

Jos Ruotsin ajan kaupunkipolitiikassa tavoitteet olivat usein ylittäneet realistiset mahdollisuudet, sama linja jatkui autonomisessa Suomessa, erityisesti pääkaupungiksi vuonna 1812 valitussa Helsingissä. Kun tulipalon runtelemasta pikkukaupungista luotiin arvokasta edustuskaupunkia, suuret suunnitelmat ja eletty kaupunkitila olivat usein kaukana toisistaan. Helsingin kalliot räjäytettiin viivasuorien katujen tieltä, ja katujen varsille nousi arkkitehti C. L. Engelin suunnittelema palatsimaisia rakennuksia. Haasteet eivät kuitenkaan loppuneet tähän. Muistelllessaan 1830- ja

42 Lindberg & Rein 1950, 12; Kaukiainen 2013, 369; Einonen 2019; Ruuth & Kuujo 1975, 189–191; 1981, 49–51; Ranta 1982, 159–160.

43 Wolfart 2002, 12; Einonen 2014, 40.

44 Savolainen 2014, 83. Kaupunkiin asettumisesta ja kaupungin sisäisistä, etnisistä, uskonnollisista sekä kielellisistä rajalinjoista, ks. Einonen 2016.

Vähittäiskaupan vilkastuessa 1800-luvun alkupuolella siirrettävien markkinakojujen lisäksi toreille rakennettiin myös tyylikkäitä, pysyviä toriportiikkeja. Kuvassa Tampereen Keskustorin toriportiikki vuonna 1878. *Vapriikin kuva-arkisto, kuvaaja Svante Lagergrén.*

1840-lukujen Helsinkiä Zacharias Topelius kirjoitti, että vain harvoilla oli varaa tai halua elää kunnianhimoisten suunnitelmien mukaan. Ydinkeskusta pysyi pitkään rikkonaisena tyhjine tontteineen, koska monet varakkaatkin perheet asettuivat lähinnä käsityöläisille ja pienkauppiaille suunniteltuun puusta rakennettuun esikaupunkiin.⁴⁵

Kaikkein köyhimmät rakensivat hökkeleitä asemakaava-alueen ulkopuolelle ja loivat näin omaa kaupunkitilaansa. Ensin rakentaminen tapahtui omin luvuin, mutta 1820-luvulla Helsingin maistraatti alkoi vuokrata vähävaraisille tontteja kaava-alueen ulkopuolelta, ja 1850-luvulla valtiovalta antoi siunauksensa tälle politiikalle niin Helsingissä kuin muissakin kaupungeissa. Monet asukkaat kokivat vuokratonteille rakentamansa mökit pysyviksi kodeikseen ja olivat ajan myötä halukkaita ostamaan tonttinsa, mutta kaupunkien päättäjät korostivat mökkilylien väliaikaisuutta. Mö-

45 Topelius 1885; Niemi 2019, 67–69.

keissä asuneet kalastajat, kuorma-ajurit, tehdastyöläiset ja huoneenvuokrausta harjoittaneet köyhät lesket olivat toki osa kaupungin elinkeinoelämää, mutta heidän kotinsa eivät kuuluneet viralliseen kaupunkiin. Näitä väliaikaisia asuinalueita ei välttämättä edes piirretty karttoihin, vaan ne saatettiin esittää asumattomina kivikkoina tai metsinä (harmaa tai vihreä väri kartalla) tai rakentamista odottavina ”valloittamattomina” alueina (valkoinen väri kartalla).⁴⁶ Kaava-alueen rajan tunki usein myös aisteillaan: kova nupukivikatu vaihtui jalkojen alla mutaiseksi poluksi ja katu-lyhtyjen loputtua silmien oli totuttava pilkkopimeään.⁴⁷

Helsingin lisäksi toinen 1800-luvun alkupuolen suuri rakennushanke oli Turun kaupungin rakentaminen suuren palon (1827) jälkeen. Savuaivien raunioiden keskelle saapuneet korkeat virkamiehet ryhtyivät yhdessä kaupungin virkamiesten ja porvariston kanssa pohtimaan Turun rakentamista, ja samalla he miettivät yleisemminkin suomalaisen puukaupungin ja ruutukaavan uudistamista. Engelin vuonna 1828 laatimassa kaavassa Turkuun luotiin lisää väljyyttä leveiden katujen, aukoiden, puurivistöjen ja suurten tonttien avulla. Tulipalosta selvinneet kivitalot säilytettiin ja kaupunkilaisia kannustettiin rakentamaan uusia, mutta rakennusmateriaaleista käyty keskustelu päättyi kompromissiin. Engel halusi pää- ja jokikauduille vain kivitaloja, mutta porvaristo puolusti oikeuttaan käyttää puuta, ja loppujen lopuksi kivitalojen aluetta rajattiin pienemmäksi.⁴⁸

Yleisesti 1800-luvun alkupuolta leimasi viranomaisten halu kohentaa suomalaista vaatimatonta kaupunkikuvaa. Vuonna 1810 perustetun Intendentinkonttorin tehtävänä oli varmistaa, että julkisista rakennuksista ja mahdollisuuksien mukaan yksityistaloistakin tulisi arkkitehtonisesti aikaisempaa tasokkaampia. Konttorilla riittikin tehtävää, koska autonomian ajan hallintouudistukset edellyttivät uudenlaisia rakennuksia ja tiloja kaupunkiin. Monet kaupungit saivat uuden raatihuoneen, ja kaupunkiyhteisöjä palvelemaan rakennettiin myös ruiskuhooneita, palatorneja ja toriporttikkeja. Köyhäin- ja sairaanhoidon institutionalisoituessa kaupungeissa tarvittiin köyhäintaloja ja sairaaloita. Porvariston seuraelämä vilkastui, minkä myötä kaupunkiin nousi teattereita, seurahuoneita, terveyslähteitä ja kaivohuoneita. Viranomaiset seurasivat asemakaavoitusta tarkasti Turun palon jälkeisinä vuosina, oli sitten kysymys uusista kaupungeista, kuten Mikkelistä (1837) ja Jyväskylätä (1838), tai palaneis-

46 Waris 1932, 7–9; Niemi 2019, 69–70.

47 Tanner 1966, 159; Savolainen 2017, 270–273.

48 Lilius 2014d, 125–130.

den kaupunkien uudelleenrakentamisesta, kuten Hämeenlinnassa (1831) ja Pietarsaareissa (1838).⁴⁹

Useimmissa kaupungeissa kaavoitetun alueen ulkopuolella oli myös viljapeltoja ja laitumia. Osa näistä oli yleensä vuokrattuna yksityisille toimijoille, ja loppu oli kaupunkilaisten yhteistä laidunmaata. Karjanhoidon merkityksestä 1800-luvun alkupuolella kertoo se, että pääkaupungillakin oli vielä tuolloin lammaspaimen palkkalistoillaan.⁵⁰ Kaupungin ja maaseudun suhteesta käytiin kuitenkin keskustelua ja yhteiskunnassa pohdittiin esimerkiksi sitä, minkälainen ruoantuotanto sopi kaupunkeihin. Keskusteluissa tuotiin esiin, että kaupungeissa tulisi rukiin, ohran ja kauran sijasta tuottaa kaupunkiin sopivia tuotteita, kuten vihanneksia, mausteita, hamppua, pellavaa, humalaa ja tupakkaa. Tämä toivomus näkyi ainakin isoimmissa kaupungeissa 1800-luvulla viljanviljelyn vähentymisenä ja vihannestarhojen lisääntymisenä. Myös ihmisten suhde luontoon muuttui, ja kaupungin takamaat nähtiin nyt myös virkistyksen lähteenä.⁵¹

Teollistuva kaupunki 1800-luvun jälkipuoliskolla ja 1900-luvun alussa

Kaupunkirakentamisen hyviksi katsottuja periaatteita koottiin vuonna 1856 hyväksytyyn kaupunkien yleiseen rakennusjärjestykseen. Paloturvallisuus oli edelleen keskeinen tavoite, ja siihen pyrittiin lisäämällä avointa ja vihreää tilaa kaupunkikeskustoissa. Aukiot, esplanadit ja bulevardit estivät tulta leviämästä kaupunginosasta toiseen, ja samalla ne kaunistivat kaupunkia ja loivat mannermaista kaupunkitunnelmaa. Vaasaan oli rakennettu ranskalaisia esikuvia seuraten esplanadi jo 1780-luvulla, ja Helsingissä päästiin promenadikävelyille 1820-luvulla, mutta monissa muissa kaupungeissa esplanadit ja bulevardit toteutuivat vasta 1800-luvun puolivälin jälkeen. Viipurissa kaupunginmuurin ulkopuolella sijainnut kaalimaa muuttui Esplanadiksi (Torkkelinpuisto), kun muurit purettiin loppuun 1860-luvulla. Tampereen Esplanadille (Hämeenpuisto) istutettiin lehmuksia ja vaahteroita 1860- ja 1870-luvuilla, kun kaupunki kiistojen jälkeen sai lunastettua viljelyspalstat vastentahtoisilta tontinomistajilta. Vaikka kaikilla ei riittänyt ymmärrystä esplanadien vaatimille taloudelli-

49 Lilius 2014d, 125–131; 173–222.

50 Wiherheimo & Rein 1951, 264–270.

51 Yrjänä 2013, 22–24; Perälä 1951, 29–31.

Uusi ja vanha kaupunki rinnakkain. Turun taidemuseo valmistui vuonna 1904 Puolalanmäelle puutalojen keskelle. *Turun taidemuseon kuva-arkisto.*

sille uhrauksille, paloturvallisuutta korostavan politiikan ansiosta pohjoismaisiin kaupunkeihin tuli verrattain paljon vihreää tilaa.⁵²

Kaupunkien yleisen rakennusjärjestyksen tarkoituksena oli yhtäältä yhdenmukaistaa kaupunkirakentamista ja toisaalta eriyttää sitä. Suomen 32 kaupunkia jaettiin kokonsa mukaan neljään luokkaan, ja suurimpia kaupunkeja – Helsinkiä, Turkuja ja Viipuria – kannustettiin rakentamaan keskustoihinsa monikerroksia kivitaloja. Korkeiden rakennusten ajateltiin sopivan myös toiseen luokkaan sijoitettuihin kaupunkeihin, mutta kolmannen ja neljännen luokan kaupunkeissa, kuten Tampereella ja Jyväskylässä, voitiin tyytyä mataliin puutaloihin. Yhteiskunnan teollistuminen 1800-luvun jälkipuoliskolla vahvisti näitä rakennusjärjestyksessä hahmoteltuja kehityslinjoja. Suurimmat kaupungit kasvoivat nopeasti 1870-luvulta lähtien. Niiden keskustoihin rakennettiin korkeita liike- ja asuinrakennuksia, jotka pääty päätyä vasten muodostivat tiiviitä katuseinämiä. Kaupunkikuvasta tuli kompaktimpi erityisesti Helsingissä, Turussa ja Vi-

52 Lilius 1981, 344–345; Häyrynen 1994, 65, 71–72; Hirvikallio 2012, 15–18.

purissa mutta vähitellen myös Porissa, Vaasassa ja Oulussa. Voimakkaan murroksen koki myös Tampere, jolle vielä 1850-luvulla visioitiin tulevaisuutta pienenä puukaupunkina. Lisäksi teollistuvan ja modernisoituvan yhteiskunnan tarpeisiin perustettiin satamakaupunkeja, kuten Maarianhamina (1861), Hanko (1874) ja Kotka (1879). Monissa muissa kaupungeissa teollistumisen vaikutus jäi sen sijaan vähäiseksi. Ne säilyttivät agraarisen kauppakaupungin luonteensa, osa pitkälle 1900-luvulle saakka.⁵³

Kun teollisuudella ja kaupalla vaurastuneita suomalaiskaupunkeja rakennettiin 1800-luvun loppupuolella, arkkitehtuurissa suosittiin mannermaisten esimerkkien mukaisesti kertaustyylejä. Suomalaisia miellyttivät erityisesti uusrenessanssi ja uusgotiikka. Arkkitehti Theodor Höijerin suunnittelemat uusrenessanssityyliset ”miljoonapalatsit”, kuten Ateneumin taidemuseo, Grönqvistin talo ja Hotelli Kämp, antoivat uutta ilmettä pääkaupungille. Monet kaupungintalot – esimerkiksi Turussa, Tampereella, Oulussa ja Jyväskylässä – edustivat uusrenessanssia, ja rautatieasemien rakentamisen myötä tyyliisuunta levisi pienempiinkin kaupunkeihin. Uusgotiikkaa taas käytettiin kirkoissa ja koulurakennuksissa. Vuosisadan lopulla kertaustyylien suosio hiipui, ja tilalle haluttiin jotain uutta ja omaperäistä, omaa kansallista identiteettiä vahvistavaa. Vastauksen tarjosi jugendtyyli, joka sekini oli kansainvälinen tyyliisuunta, mutta näytti suomalaisten silmissä omalta. Jugendrakennuksissa oli vanhojen kirkkojen jyrkyyttä ja Suomen luontoon viittaavaa koriste-lua: karhuja, oravia ja havunoksia. Vuosisadan vaihe oli aktiivista rakentamisaikaa, ja niinpä jugendtyyli löi vahvan leimansa suurimpiin suomalaiskaupunkeihin.⁵⁴

Vaikka kivirakentamisen myötä paloturvallisuus parani, avointa kaupunkitilaa tarvittiin edelleen. Puistot ja aukiot olivat luontevia paikkoja virkistäytymiseen, mutta patsaineen ja muistomerkkeineen ne olivat myös tärkeitä vallan ja identiteettipolitiikan areenoita. Vallan ytimeen Helsingin Senaatintorille pystytettiin patsas ”hyvälle suuriruhtinaalle”, Aleksanteri II:lle, vuonna 1894, ja keisarin katseen alla on sen jälkeen sekä ilmaistu valtaa että vastustettu sitä. Suurmiehet saivat patsaansa pääkaupunkiin ”arvonsa” mukaan: kansallisrunoilija Runeberg hallitsi Esplanadin puistoa, kun taas kansalliseepoksen kokoaja Lönnroth joutui kauemmas Kamppiin.⁵⁵ Monumentit olivat merkityksellisiä myös muissa

53 Lilius ym. 1983, 128–131.

54 Saarikangas 1999, 173–176; Niemi 2016.

55 Lindgren 2000, 26–28, 34–46; Niemi 2017b.

kaupungeissa. Viipuriin pystytettiin vuonna 1908 kaksi tärkeää patsasta: ensin Suomen kielen isäksi kutsutulle Mikael Agricolalle ja sitten ruot-sinkielisten aloitteesta Viipurin linnan perustajalle Torgils Knutssonille. Jotta viipurilaiset eivät kielikiistoissaan unohtaisi, kuka todella oli isäntä talossa, venäläiset pystyttivät vuonna 1910 patsaan Pietari Suurelle.⁵⁶

Teollistuvien kaupunkien keskustat kasvoivat korkeutta, mutta kaupungit myös laajenivat ympäristöönsä. Yksi keskeisimmistä muutoksista teollistuvissa kaupungeissa oli työnteon ja asumisen eriytyminen yhä selvemmin omille alueilleen, ja tätä prosessia ohjaamaan tarvittiin uusia asemakaavoja. Koska kaavoitus kulki 1800-luvun lopulla ja vielä 1900-luvun alussakin monta askelta kaupunkikehityksen jäljessä, kaavoilla vastattiin ensisijaisesti varakkaamman väestön ja keskiryhmien tarpeisiin. 1910-luvulle saakka suomalaisissa ja laajemminkin pohjoismaisissa kaupungeissa yleinen linja kaavoituksessa oli se, että paremman väen asuinalueet suunniteltiin etukäteen, työväestön alueet lähes aina jälkikäteen.⁵⁷ Tampereella Amurin kaupunginosa perustettiin vastauksena teollisuustyöväestön asutuspulaan, ja Amuri rakennettiin osittain kaavoitetulle alueelle, mutta tämä uudistus toi vain pientä helpotusta suureen ongelmaan. Helsingin Kallioon syntynyt työväestön asuinalue rakentui osittain viranomaisten valvonnassa, mutta alue oli kuitenkin kokonaan kaava-alueen ulkopuolella. Vielä vapaampaa rakentaminen oli kaupunkien hallinnollisten rajojen ulkopuolella, jonne nousi Kytälän (Tampere), Raunistulan (Turku), Pasilan (Helsinki) ja Koliikkoinmäen (Viipuri) tapaisia ”slummeja”. Kaupungin viranomaisissa ne herättivät jatkuvaa huolta. Epähygieenisissä oloissa asuvat, sikoja takapihoillaan kasvattavat esikaupunkilaiset nähtiin vaaraksi ”oikealle” kaupungille ja sen asukkaille.⁵⁸

Vaikka raja kaupungin keskustan ja periferian välillä oli usein epäselvä ja alati muuttuva, rajalla oli merkitystä. 1800-luvun loppupuolella, kun kaupunkien toimiala laajeni, eron tekeminen keskustan ja reuna-alueen välillä oli tapa säästää verovaroja. Kaavoitetulla alueella kaupunki tarjosi yksin tai yhdessä muiden toimijoiden kanssa asukkaille monia palveluja. Katujen tasoittamisen, päällystämisen, valaisemisen ja vartioinnin lisäksi kaupungeilla oli usein aktiivinen rooli, kun keskustan kaduille rakennettiin vesijohtoja, viemäreitä ja sähkölinjoja. Kaupungin ydinalue nähtiin järjestäytyneenä (tai järjestäytyvänä) kaupunkitilana. Se oli tiivistä kau-

56 Neuvonen 2017, 125–129; Niemi & Semi 2020, 122.

57 Åström 1957, 258–262.

58 Perälä 1983, 35–42; Rasila 1984, 159–162, 165–172; Niemi 2019, 70–79.

punkirakennetta, jossa rakennukset olivat lähellä toisiaan ja kiinnittyneinä samoihin infrastruktuuriverkostoihin. Rakennusten välissä oli katuja, aukioita ja puistoja, joissa erilaisilla esineillä, infrastruktuurijärjestelmillä ja ihmisillä oli yhä tarkemmin määritellyt omat paikkansa.⁵⁹

Kaavoitetun alueen ulkopuolella oli ”järjestämätöntä” kaupunkitilaa. Kaupungin päättäjät näkivät sen ensisijaisesti maareserviksi tulevalle kaupunkikehitykselle ja ideaaliseksi paikaksi aktiviteeteille, joita ei haluttu kaupungin ydinosiin. Niinpä laita-alueille sijoitettiin myös kaupungin huoltamiseen tarvittavia laitoksia: sairaalat, vesi-, kaasu- ja sähkölaitokset sekä jätevedenpuhdistamot ja kaatopaikat. Kaupungin laidalle, ja erityisesti jokien ja merenrantojen läheisyyteen, asettuivat usein myös monet teollisuuslaitokset, jotka tarvitsivat paitsi vesivoimaa myös helpon tavan päästä eroon jätteistä.⁶⁰ Tehtaiden ja erilaisten yleishyödyllisten laitosten keskittyminen laita-alueelle merkitsi sitä, että niiden hyödyt ja haitat jakaantuivat epätasaisesti kaupunkilaisten kesken. Esimerkiksi kunnallisesta jätevedenpuhdistamosta tai kaasulaitoksesta hyötyi yleensä koko kaupunki, mutta haitoista kärsivät eniten laitoksen läheisyydessä asuneet vähävaraiset kaupunkilaiset.⁶¹

Rautatieyhteyksien parantuessa ja raitioteiden kehittyessä 1900-luvun alussa esikaupunkeja nousi yhä kauemmas kaupunkikeskustoista. Osa esikaupunkeihin muuttajista oli varakkaita perheitä, jotka kaipasivat puutarha-kaupunkimaista ympäristöä, mutta valtaosa oli vähävaraisia. Monissa kaupungeissa päätöksentekijät olivat aliarvioineet kaupungistumisen tahdin ja tarjonnet aivan liian vähän kohtuuhintaisia tontteja. Näin kasvava väestö levittäytyi kaupungin rajojen ulkopuolelle, missä edullisia tontteja tarjosivat yksittäiset maanomistajat tai maayhtiöt. Merkittävä osa 1900-luvun alun kaupunkikasvusta Suomessa tapahtuikin kaupunkien hallinnollisten rajojen ulkopuolella, yleensä yksityisellä maalla ja näin ollen kunnallisen kontrollin ulottumattomissa.⁶² Esikaupungit olivat usein vaatimattomia, mutta niissä oli oma vetovoimansa. Viranomaiset eivät siellä kiusanneet talonrakentajia määräyksillään, ja talon yhteyteen kuului usein peltotilkku tai viljelypalsta, josta perhe sai täydennystä ruokapöytänsä. Asuinympäristö saattoi olla maaseutumainen, ja näin se muistutti monen esikaupungissa asujan lap-

59 Buiter 2008, 142; Niemi 2019, 70–71.

60 Åström 1956, 176; Niemi 2019, 71–72.

61 Schönach 2016.

62 Harvia 1918, 48–73; Perälä 1983, 29–48; Niemi 2019, 74–77.

suuden maisemia.⁶³ Kaupungin viranomaiset korostivat reuna-alueiden väliaikaisuutta, koska nämä alueet eivät enää olleet maaseutua mutta toisaalta eivät vielä kaupunkiakaan. Esikaupungissa asuville nämä alueet saattoivat kuitenkin olla pysyvä koti, jonka parhaana puolena oli nimenomaan kaupunkimaisuuden ja maaseutumaisuuden yhdistyminen.⁶⁴

Nuoren tasavallan kaupunkitilat

Moderni kaupunkisuunnittelu syntyi 1800-luvun loppupuolella Isossa-Britanniassa ja Saksassa vastauksena teollistumisen ja nopean kaupungistumisen myötä syntyneisiin epäkohtiin. Suomessa kiinnostus kaupunkisuunnitteluun heräsi vähitellen 1900-luvun alussa, ja tärkeitä avauksia tällä alalla tehtiin erityisesti ensimmäisen maailmansodan aikana ja heti sen jälkeen. Rakennustoiminta oli hiljentynyt sota-ajan haastavissa oloissa, ja arkkitehdeillä oli näin aikaa miettiä tulevaisuuden suuria suuntaviivoja. Suunnitelmissa yhdistyi usein kaksi tavoitetta. Ensinnäkin haluttiin luoda edustavia kaupunkikeskustoja, ja tämä innostus vahvistui entisestään Suomen itsenäistyessä ja etsiessä paikkaansa sodanjälkeisessä Euroopassa. Toisaalta katse kohdistettiin vähitellen myös kaupunkien hallinnollisten rajojen yli ja mietittiin laajemmin kaupunkiseutujen kehittämistä. Laajempaan näkökulmaan suunnittelijoita innoittivat monet 1900-luvun alun kaupunkiteoreetikot, alkaen puutarhakaupunkiliikkeen perustajasta brittiläisestä Ebenezer Howardista.⁶⁵

Suurisuuntaisiin 1910-luvulla tehty suunnitelma oli Eliel Saarisen ja Bertel Jungin ehdotus Helsingin yleiskaavaksi, Pro-Helsingfors (1918). Jung ja Saarinen olivat aloittaneet suunnittelun jo ennen kuin Suomen itsenäistymisestä tiedettiin mitään, mutta joulukuussa 1917 heidän työnsä sai uutta pontta. Helsinki tuli nyt muuttaa Bertel Jungin sanoin ”venäläisten pikkusatraappien olinpaikasta valtakunnan pääkaupungiksi”. Saarisen ateljeessa Helsingistä suunniteltiin moderni eurooppalainen metropoli uusine keskustoineen. Suunnittelijoiden pettymykseksi köyhässä, sisällissodan runtelemassa maassa ei tällaiseen ponnistukseen ollut edellytyksiä.⁶⁶

63 Harvia 1936, 57–58.

64 Waris 1932, 219–223; Niemi 2019; Anttila 2015; Salmela-Järvinen 1966, 67; Tuglas 1986, 298; Harvia 1936, 57–58, 80–81.

65 Niemi & Semi 2020, 115–116.

66 Mikkola 1990, 203–217; Niemi 2016, 249–258.

Suomen itsenäistyessä ja sisällissodan päättyessä valkoisten voittoon syntyi uusi poliittinen tilanne, joka haluttiin tehdä näkyväksi kaupunkitilassa. Koska resursseja oli vähän, minimaalisilla satsauksilla piti päästä maksimaaliseen tulokseen. Niin Helsingissä kuin muissakin kaupungeissa osoitettiin etäisyyttä venäläisyyteen ja yhteyksiä länteen monilla pienillä, mutta ihmisten arkielämässä hyvin näkyvillä muutoksilla. Venäläiset katu-tyylit poistettiin, kadunnimiä muutettiin, monet venäläiset varuskuntakirkot saivat uuden ulkoasun ja käyttötarkoituksen, ja pohjoismainen klassismi nousi suosituksi rakennustyyliksi. Uutta, modernia Suomea edusti pääkaupunkiin rakennettu eduskuntatalo, joka sijoitettiin sopivan etäisyyden päähän vanhasta valtakeskuksesta, Senaatintorista. Rakennuksen taakse nousi uusi ”suomalainen” kaupunginosa Töölö.⁶⁷

Moni olisi pyyhkinyt ”venäläisyyttä” pois vieläkin enemmän, mutta historiallisten kerrosten säilyttämisellä oli myös puolestapuhujansa. Kiistaa käytiin esimerkiksi venäläisten Helsinkiin 1910-luvulla rakentamasta Rauhankappelista, josta oli jo rakennusprosessin aikana tullut sorron symboli. Kun kansallismieliset ylioppilaat pian itsenäistymisen jälkeen tuhrivat kappelin tervalla, vahvistui ajatus kappelin purkamisesta. Joukko kulttuurivaikuttajia Jean Sibeliuksesta Magnus Enckelliin nousi kuitenkin puolustamaan kappelia. Heille Suomi oli sivistysmaa, jolla ei ollut mitään syytä hävetä menneisyyttään. Kulttuurieliitti hävisi kiistan, mutta heidän edustamansa ajatus historiallisten kerrosten arvosta sai jalansijaa 1920- ja 1930-lukujen kaupunkisuunnittelussa. Esimerkiksi Viipurissa Linnoituksen kaupunginosaa pyrittiin uusissa asemakaavoissa suojelemaan siirtämällä kaupallisia toimintoja sieltä muihin osiin kaupunkia.⁶⁸

Sisällissodan tulos tuotiin näkyväksi sijoittamalla valkoisten muistomerkkejä keskeisille paikoille, esimerkiksi Tampereella Hämeenpuistoon ja Vaasassa Kauppatorille. Punaisten muistomerkkejä oli hyvin vähän, ja kaupunkitilallisesti ne olivat marginaalisissa paikoissa. Voimakkaiden erontekojen lisäksi kaupunkipolitiikassa näkyi kuitenkin myös yhtenäisyyden rakentaminen, esimerkiksi kaupunkien ja esikaupunkien välillä. Yksittäisiä poikkeuksia lukuun ottamatta kaupunkien päättäjät olivat vielä 1900-luvun alussa suhtautuneet kielteisesti esikaupunkien liittämiseen kaupunkiin. Heitä kauhistuttivat taloudelliset uhraukset, joita esikaupunkien kaavoittaminen ja infrastruktuurin rakentaminen näille alueille vaa-

67 Saarikangas 1999, 182–186; Niemi 2017a, 255–257.

68 Pakarinen 1996, 130–9; Niemi 2017a, 256–257.

tisi. Helsingissä suunnanmuutos näkyi jo 1910-luvun lopulla. Kaupunki halusi olla ”herra omassa talossaan” ja vaikuttaa omaan tulevaisuutensa hankkimalla maata rajojensa ulkopuolelta ja liittämällä alueita kaupunkiin. Sen sijaan Viipurissa päättäjät säilyttivät pidempään epäilevän asenteensa, mutta siellä valtio, osittain houkutellessa ja osittain painostaen, sai laajat esikaupungit liitetyksi kaupunkiin.⁶⁹

Kaupunkien jälleenrakennuksen eetos

Toinen maailmansota kosketti siviilejä hyvin eri tavoin eri puolella Suomea. Etelä-Suomen kaupungeissa sota-aikaa leimasivat pula elintarvikkeista ja asunnoista, työ kotirintamalla sekä pommitukset, ilmahälytykset ja turvan etsiminen pommisuojusta. Suoremmin sodan jalkoihin jäivät lappilaiset ja karjalaiset, jotka joutuivat jättämään kotipaikkansa, osa pysyvästi.⁷⁰ Suomessa, kuten muuallakin Euroopassa, toista maailmansotaa seurasi merkittävä kaupunkitilallinen murros. Sota oli tuhonnut kortteleita, rakennuksia, katuja ja muuta infrastruktuuria, jotka piti rakentaa uudelleen. Pienet ja isommat rauniot hallitsivat monen kaupungin maisemaa, ja kaupunkielämä ja kulkureitit täytyi sopeuttaa niiden ympärille. Laajalti tunnettu tosiasia kuitenkin on, että sodan jälkeinen kaupunkiuudistus muutti kaupunkeja usein enemmän kuin sota konsanaan. Suurimittainen sodan tuho kosketti vain Pohjois-Suomen asutuskeskittymiä. Hyvin samanlaiset jälleenrakennuksen mallit ja retoriikka omaksuttiin silti monissa sellaisissakin kaupungeissa, joissa materiaaliset tuhot olivat jääneet verrattain paikallisiksi, esimerkiksi Helsingissä.⁷¹

Kaupunkiyhteisön henkistä eheytymistä vahvistettiin eri puolilla Eurooppaa korjaamalla tai rakentamalla uudelleen keskeisiä julkisia rakennuksia. Yleisestä puutteesta huolimatta esimerkiksi hengelliset tilat rakennettiin nopeasti. Rovaniemellä järjestettiin vuonna 1946 suurkeräys, joka tuotti kolmessa päivässä lähes 850 000 markkaa vaikeiden aikojen keskellä eläneiltä seurakuntalaisilta.⁷² Samoin pyrittiin palauttamaan kansakunnan symboliset tilat: Helsingissä helmikuun 1944 pommituksissa vaurioituneen yliopiston päärakennuksen korjaaminen aloitettiin sodan

69 Niemi 2019, 76–79; Niemi & Semi 2020, 118–121.

70 Kivimäki ym. 2015; Tuominen 2015.

71 Vahtikari 2017; Eurooppalaisessa vertailussa, esim. Pendlebury, Erten & Larkham 2015.

72 Tuominen 2015, 65.

Helsingin 400-vuotisjuhlien historiallisen kulkueen yksikkö numero 26 ”Maamme’ lauletaan ensimmäisen kerran 1848” Vanhan ylioppilastalon kohdalla. *Helsingin Kaupunginmuseo.*

vielä ollessa käynnissä.⁷³ Vaihtoehtoinen tapa käsitellä raunioita oli jättää ne sodan tuhon muistomerkeksi, kuten Berliinissä päädyttiin tekemään Keisari Vilhelmin muistokirkon tapauksessa. Helsingissäkin keskusteltiin Kaartin kasarmin raunioiden säilyttämisestä muistomerkkinä. Pitkällisen kaupunkitilaan kohdistuvan määrittelykamppailun päätteeksi valtio sitoutui säilyttämään kasarmin pommituksilta säästyneet julkisivut, mutta rakensi sisätilat uudelleen virastoiksi.

73 Kolbe 2002, 90.

Tärkeitä yhteisöllisyyden ja tulevaisuudenuskon herättelemisen areenoita olivat kaupunkien perustamisen vuosisataisjuhlat, joita järjestettiin esimerkiksi Lappeenrannassa (1949), Helsingissä (1950), Tampereella (1954) ja Oulussa (1956). Paikallisuuteen kytketyn yhteisöllisyyden korostus lisääntyi Suomessakin toisen maailmansodan päätyttyä.⁷⁴ Kaupunkien vuosisataisjuhlat olivat valtaapitävien historiapolitiittisia esityksiä, joilla oli vahva pedagoginen tavoite kotiseutukasvatuksen hengessä. Toisaalta niihin liittyi yhtä lailla kaupunkilaisten osallistumista ja valtakertomuksille vaihtoehtoisia tapoja tulkita yhteisön menneisyyttä. Kaikki kaupunkilaiset eivät jakaneet virallista kaupungin tarjoilemaa historianarratiivia, jonka keskeinen pyrkimys oli rakentaa siltaa tulevaisuuteen, mutta osalle kaupunkilaisista juhla tarjosi aidon osallisuuden kokemuksen. Koska juhlinta tapahtui kaupungin kaduilla, historiatietoisien jälleenrakennuksen tunneyhteisö pohjautui vahvasti tilalliseen ja keholliseen kokemukseen.⁷⁵

Tilallisen kokemuksen murros

Helsingissä 1940-luvun lopulla rakennettu Meilahti päätti integroidun kaupungin suunnitteluperinteen useiden vuosikymmenien ajaksi. Tämän jälkeen uusien asuinalueiden rakentaminen keskittyi kantakaupungin ulkopuolelle.⁷⁶ Esimerkiksi Rovaniemen suunnitteluun osallistuneiden Suomen Arkkitehtiliiton jälleenrakennustoimiston ja arkkitehtien Alvar Aallon, Yrjö Lindegrenin, Bertel Saarion ja Markus Tavion visiona oli kehittää sotaa edeltäneestä tiiviistä kasarmikaupungista poikkeava, uudenvainainen kaupungin malli. Päätös säilyttää 1920-luvulla laadittu kaupungin keskustan ruutukaava edusti Rovaniemen suunnitelmassa ”jälleenrakennusta”. Muiksi työn uudenvainaista otetta korostaviksi lähtökohdiksi otettiin Rovaniemen asema kasvavana keskuksena ja liikenteellisenä solmukohtana⁷⁷ Odotukset kaupunkien kasvusta ja näkemykset autoliikenteen ensisijaisuudesta leimasivat sodanjälkeisiä asemakaavoja kauttaaltaan – samaiset ihanteet vietiin huippuunsa 1960-luvulla suuren maaltamuuton ja ”tehokkuuden yhteiskunnassa”.⁷⁸

74 Vahtikari 2017; Länsi-Saksaa koskien ks. DeWaal, 2017.

75 Vahtikari 2019.

76 Kervanto Nevanlinna 2012, 62.

77 Salokorpi 1984, 300–301.

78 Hankonen 1994.

Uudenlaisen suunnittelun myötä kaupunkirakenne hajautui, ja kaupunkitilan käyttäjien tilallinen kokemus muuttui. Toki kaupunkilaisten oli pitänyt sopeutua kaupunkiliikenteen muutoksiin jo aiemmin – esimerkiksi raitiovaunun tulo oli merkinnyt suurta muutosta niin kävelijöiden liikkumiselle kuin kaupunkien äänimaisemallekin. Auton yleistymisen oli toisen maailmansodan jälkeisiä kaupunkeja eniten rakenteellisesti muovaanut yksittäinen tekijä. Autoilu oli kytköksissä lähiöasumiseen ja ydinperheen korostumiseen, ja automarkettien yleistymisen muovasi pidemmällä aikavälillä kuluttamisen malleja. Toisaalta autoilun yleistymisen ei ollut suoraviivaista voittokulkua, vaan eri yhteiskuntaluokkien välillä oli huomattavia eroja auton käyttömahdollisuuksissa.⁷⁹ Kaupunkiliikenne oli myös sukupuolittunutta. Muita liikkumismuotoja käyttäneiden, etenkin kävelevien, naisten merkitys kaupunkien arjen toimivuudelle säilyi autoilun rinnalla huomattavana.⁸⁰

Sodan jälkeen jatkettiin sotien välisellä ajalla käynnistettyjä alueliitoksia. Alueliitokset toivat kaavoituksen piiriin aikaisemmin ”villisti” rakentuneita alueita ja sallivat pitkäjänteisemmän kaavoituspolitiikan, joka mahdollisti uusien asuntojen rakentamisen kauemmas kantakaupungista.⁸¹ Monet liitosalueet säilyttivät alueliitoksen jälkeenkin vahvan paikallisidentiteetin. Sodan jälkeen kaupunkiin muutti myös maaseudulta väkeä, jolle kaupunkilainen elämänmuoto oli vierasta. 1960- ja 1970-lukujen taitteen suuri muutto Pohjois- ja Itä-Suomen pientiloilta kasvatti Etelä-Suomen suuria kaupunkiseutuja mutta muutti samalla kaupunkilaisuutta. Myös siirtolaisuus Ruotsiin suuntautui valtaosaltaan suuriin kaupunkiin, mikä tuotti uudenlaista ylijäristä suomalaista kaupunkilaisuutta.

Kaupungin ja maaseudun rajan liudentuminen näkyi etenkin 1950–1970-luvuilla rakennetuissa metsälähiöissä, jotka muodostivat kaupunkirakenteessa eräänlaisia väli- ja siirtymätiloja. Suunnittelijoiden näkökulmasta metsälähiö tarjosi vaihtoehdon sekä maaseudulle että perinteiselle kivi- ja puukaupungille yhdistämällä molempien parhaat puolet. Metsäkaupunki oli lähtökohtaisesti suurkaupunkivastainen projekti.⁸² Hajakeskitysteorian isä, asemakaavaopin professori Otto-Iivari Meurman kirjoitti vuonna 1946: ”Suurkaupungeissa elämä muuttuu kiirei-

79 Gunn 2013.

80 Männistö-Funk 2018.

81 Niemi 2019.

82 Saarikangas 2002, 57, 60.

seksi hosumiseksi, kello kädessä touhuamiseksi ja samassa mitassa ihmiselämää jäytäväksi. Ihminen muuttuu koneeksi. Saman tien häviää elämän ilo.⁸³ Lähiöiden merkitystä väli- ja siirtymätiloina korosti niihin sisäänrakennettu liike suunnitellun ja rakennetun tilan sekä ympäröivien rakentamattomien metsien ja joutomaiden välillä. Liikkuminen, tilan kartoittaminen erilaisten reittien avulla sekä ruumiillisuus ovat leimanneet lähiöasumisen kokemuksia. Lähiöiden arki rakentui sosiaalisten verkostojen varaan, joiden keskiössä olivat usein naiset ja lapset. Lähiöympäristö, kuten kaupunkiympäristö laajemminkin, muodostui sen käytöstä.⁸⁴ 1960-luvulla uusien asuinalueiden suunnittelussa paradigma muuttui jälleen, ja tuolloin ihanteeksi tulivat strukturalismi ja tiivis kompaktikaupunki. Tämän uuden paradigman mukaisia toteutuksia olivat esimerkiksi Helsingin Itä-Pasila ja Merihaka sekä Tampereen Hervanta.⁸⁵

Ajanjakso toisesta maailmansodasta 1970-luvulle oli suunnittelijoiden kulta-aikaa. Lainsäädäntö edellytti suunnitelmia. Kaupunkisuunnittelun sanomaa välittivät valokuvat, elokuvat, pienoismallit sekä erilaiset kansalliset ja kansainväliset kaupunkisuunnittelunäyttelyt. Pyrkimyksenä oli herättää laajan yleisön kiinnostus suunnittelua kohtaan, eikä arkkitehdin ja kaupunkisuunnittelijan asiantuntija-asemaa juuri kyseenalaistettu. 1960-luvun alussa sosiaalipoliitikko Pekka Kuusen viitoittamana sosiologit ja muut sosiaalityeilijät liittyivät yhdyskuntasuunnittelun asiantuntijoihin.⁸⁶ Hyvinvointivaltion rakentaminen konkretisoitui kaupungeissa sekä sosiaalisina että materiaalisina pyrkimyksinä. Menneisyyden asiantuntijat, historioitsijat, eivät hekään jääneet asiantuntijuuden ulkopuolelle; menneisyyden esimerkein historioitsijoiden tuli tehdä ymmärrettäväksi nykykaupungin kasvu ja muutos.⁸⁷ Suunnittelijoiden ylivaltaa alettiin kyseenalaistaa 1960- ja 1970-lukujen taitteessa, ja samalla asetettiin kyseenalaiseksi moderniin projektiin kytkeytyvä jatkuvan kasvun ajatus. Tämä sai yhden ilmenemismuotonsa kaupunkien rakennussuojelu- ja ympäristöliikkeissä, jotka pyrkivät paitsi herättelemään kaupunkien päättäjiä vanhan rakennuskannan ja puistojen merkityksestä, myös ottamaan – kansainvälisten esikuvien mukaisesti – kaupunkien keskustojen tilaa jälleen kaupunkilaisten haltuun.

83 Meurman 1946, 4; Hankonen 1994, 56.

84 Saarikangas 2002, 64–65, 68; 2011.

85 Salokorpi 1984, 320–25.

86 Hankonen 1994, 57.

87 Vahtikari 2016.

Kaupunkien historiallinen kerrostuneisuus ei ollut korkealla sodanjälkeisten suunnittelijoiden ja päättäjien asialistalla. Vanhan purkaminen leimasi ajanjaksoa, etenkin 1960-lukua, ja kaupunkitilan merkityksellinen menneisyys näyttäytyi lähinnä keskeisten monumenttien suojeluna. Modernistiseen arkkitehtuurikäsitukseen kytkeytynyt ajaton ja paikaton suunnittelu näkyi äärimmilleen vietyinä metsälähiöissä, joiden rakentamista leimasi ajatus neitseelliseen maastoon kerralla tuotetuista kokonaisuuksista. Kuten myöhempi tutkimus on osoittanut, metsälähiötkään eivät ole – eivätkä rakentamisensa hetkelläkään olleet – historiattomia. Niihin jäi fragmentteja menneestä nimestöstä, maatila- ja kartanoasutuksesta sekä pitkästä maanviljelyn traditiosta. Vuosikymmenten kuluessa lähiöistäkin on tullut asukkailleen muistin paikkoja.⁸⁸

Tulkinta menneisyytensä hylänneistä sodanjälkeisistä kaupungeista ei silti ole yksiselitteinen, vaan suhtautuminen kaupunkihistoriaan oli paljon moniulotteisempaa, kuten edellä esimerkki vuosisataisjuhlista osoittaa. Historiallisuus nivoutui erottamattomaksi osaksi kaupunkiuudistuksen kertomusta; se teki muutoksen näkyväksi ja toimi uudistetun kaupunkitilan moderniuden kriteerinä.⁸⁹ Modernistisen kaupunkisuunnittelun vyöhykejaon periaatteiden mukaisesti niin kutsutut vanhat kaupunginosat rajattiin tilallisesti omaksi toiminnalliseksi vyöhykkeekseen. Niiden rajat sulki sisäänsä säilyttämisen arvoisena pidettyä rakennuskantaa ja vapauttivat ulkopuolelleen jääneitä alueita kehittämiselle. Vielä 1960-luvun puolivälissä esimerkiksi Vanha Rauma pyrittiin rajaamaan suppeammalle alueelle syrjään liikekeskustan ja liikenteen tarpeilta.⁹⁰ Tavoite ei kuitenkaan toteutunut, ja 1970-luvun alussa Raumalla, kuten myös kansallisessa kuvastossa ikoniseksi muodostuneessa Porvoossa, tapahtui siirtymä laajempaan aluesuojeluun ja suuremman rakennuskannan säilyttämiseen. Pitkäjänteinen työ säilyttävän asemakaavan tavoitteiden toteuttamiseksi palkittiin vuonna 1991, kun Vanha Rauma ja Suomenlinna liitettiin ensimmäisinä suomalaiskohteina maailmanperintöluetteloon. Aikaisemmin kuntapäättäjille rasitteena näyttäytyneestä alueesta oli tulossa kaupungin vetovoimatekijä.

Suomalainen perinteinen teollisuus menetti kilpailukykynsä 1980-luvulla. Tampereella suuret tekstiilitehtaat joutuivat Finlaysonin ja Tampellan vanavedessä lopettamaan toimintansa. Rakennemuutos oli raskas

88 Saarikangas 2002, 54, 69; 2011.

89 Kervanto Nevanlinna 2012, 46; Vahtikari 2017.

90 Vahtikari 2013.

isku, joka pakotti suunnittelemaan uutta. Keinoja olivat tietoyhteiskunta, kansainvälistyminen ja kulttuuri.⁹¹ Kun kaupunkilaiset 1990-luvun lopulla pääsivät ensimmäisen kerran opastetusti kiertämään Finlaysonin alueella, monet olivat jo kauan halunneet kurkistaa tehtaan porttien takaiseen maailmaan. Monien arjessa alue oli ollut keskeisellä sijalla: he itse tai heidän vanhempansa tai isovanhempansa olivat työskennelleet Finlaysonilla. Finlaysonilla työskennelleiden puheessa vaihtelivat raskaan työn kuvaukset ja ylpeys tehdasyhteisöön kuulumisesta. Tämä teollisen työn positiivisten ja negatiivisten puolten yhtäaikainen olemassaolo muistelupuheessa vastaa hyvin edistykselliseksi nostalgiksi kutsuttua ilmiötä. Tunteikas muistelu ei niinkään haikaillut takaisin menneitä aikoja tai kääntänyt selkäänsä historian vaikeuksille, vaan se auttoi yhteisön jäseniä identifioimaan heille tärkeitä arvoja sekä orientoitumaan tulevaisuuteen.⁹² 2000-luvun alussa Finlaysonilla käynnistyi virallinen kulttuuriperintöllistämisen prosessi, kun suuri osa alueen rakennuksista suojeltiin. Teolliselle rakennuskannalle löytyi uutta käyttöä, eikä suomalaisiin kaupunkeihin muodostunut samanlaisia teollisia raunioita kuin vaikkapa Yhdysvalloissa autokaupunki Detroitiin.

Kaupunkitila yhteisön rakentajana

Kaupunkien suunnittelua keskiajalta nykypäivään on ohjannut vakaa usko tai ainakin harras toive, että suunnittelun avulla kaupungeista ja kaupunkiyhteisöistä saataisiin hallittavia ja toimivia kokonaisuuksia. Keskusvallan näkökulmasta pelissä on ollut paljon: kaupungit ovat olleet paitsi asutuskeskittymiä myös talouden solmukohtia, hallinnollisia, poliittisia ja hengellisiä keskuksia ja joskus puolustuksen tukipilareita. Muuttuvassa maailmassa keskusvalta on aktiivisesti pyrkinyt muokkaamaan kaupunkitilaa parantaakseen kaupunkien edellytyksiä toimia näissä rooleissa. Keskiaikaiset tiiviit kaupungit kaartuvine katuineen saivat uudella ajalla rinnalleen väljästi rakennettuja uusia kaupungeja, joita halkoivat suorat, laveat kadut. Suurimpiin kaupunkeihin rakennettiin 1800-luvun lopulta lähtien tiiviitä kivikeskustoja, kun taas toisen maailmansodan jälkeen kaupungeja pirstaloitiin lähiöiksi ja teollisuusalueiksi ympäröiviin metsiin ja pelloille.

91 Haapala & Peltola 2019, 167–171; Kolbe 2002, 484–97.

92 Smith & Campbell 2017, 624.

Kaupungin fyysinen rakenne on jäsentänyt kaupunkiyhteisön elämää ja luonut pohjaa tietyntylaisille identiteeteille. Kaupunki, kaupunginosat, esikaupungit, korttelit ja kiinteistöt ovat sulkeneet ihmisiä ja yhteisöjä sisälleen ja ulkopuolelleen, mutta rajat ovat harvoin olleet jyrkkiä tai ehdottomia. Kaupunkitilassa on aina ollut mahdollisuuksia erilaisille tulkinnoille ja uusille jäsenyksille – ja näin kaupunkitila on jatkuvan identiteettikamppailun kenttä. Valtaapitävät ovat kilpailleet keskenään kaupungin keskustoissa: keskushallinto, kaupungin hallinto sekä hengellinen ja taloudellinen valta ovat asemoineet itsensä kaupunkitilaan – keskeisille aukioille, pääkatujen varteen ja korkealle kaupungin siluettiin. Vallan paikoilla valtaa on sekä ilmaistu että vastustettu, mutta nämä paikat ovat usein muodostuneet keskeisiksi myös kaupunkilaisten identiteeteille. Esi-merkiksi sodan jälkeen kirkot ja muut symboliset rakennukset on usein rakennettu nopeasti uudelleen. Vaikka kaupunkilaisia kannustettiin keskiajasta lähtien rakentamaan kivistä, he viihtyivät usein puutaloissaan. Virallisessa politiikassa on tehty jyrkkää rajaa kaupungin ja maaseudun välille, mutta monille kaupunkilaisille tätä rajaa ei ole ollut – arkipäivän reitit ovat luontevasti kulkeneet kirkoista ja toreilta laidunmaille ja kotitarvemetsään. Vaikka asemakaavan tai kaupungin rajojen ulkopuolella asuvia ei ole pidetty oikeina kaupunkilaisina, he ovat luoneet oman versionsa kaupungista. Kaupunkilaiset ovatkin aina rakentaneet omaa kaupunkitilaansa ja kaupunkilaisuuttaan.

Kirjallisuus

- Anttila, Erkkö (2015) *Esikaupunkien vuosisata. Paikallinen yhteisöllisyys Helsingin seudun vanhoissa työväen esikaupungeissa 1900-luvulla*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Beauregard, Robert A. & Haila, Anne (2000) The unavoidable continuities of the city. Teoksessa Peter Marcuse & Ronald van Kempen (toim.) *Globalizing cities: A new spatial order?* Oxford: Blackwell, 22–36.
- Berglund, Mats (2009) *Massans röst. Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848*. Tukholma: Stads- och kommunhistoriska institutet, Stockholms universitet.
- Buiter, Hans (2008) Constructing Dutch streets: A melting pot of European technologies. Teoksessa Mikael Hård & Thomas J. Misa (toim.) *Urban machinery: Inside modern European cities*. Cambridge: MIT Press, 141–162.
- Dahlbäck, Göran (2001) Mittelalterliche Städte im Ostseeraum. Teoksessa Robert Schweitzer & Waltraud Bastman-Bühner (toim.) *Die Stadt im europäischen Nordosten: Kulturbeziehungen vom Lübschen Recht bis zur Aufklärung*. Veröffentlichungen der Aue Stiftung, 12. Helsinki & Lyypeki: Stiftung zur Förderung deutscher Kultur, 209–218.
- Dahlbäck, Göran (1997) Svensk stadslagstiftning under medeltiden. Teoksessa Audun Dybdahl & Jørn Sandnes (toim.) *Nordiske middelalderlover: tekst og kontekst*. Trondheim: Tapir, 103–113.
- DeWaal, Jeremy (2017) The turn to local communities in early post-war West Germany: The case of Hamburg, Lübeck and Bremen, 1945–65. Teoksessa Harm Kaal & Stefan Couperus (toim.) *(Re)Constructing communities in Europe, 1918–1968: Senses of belonging below, beyond and within the nation-state*. Lontoo & New York: Routledge, 130–150.
- Einonen, Piia (2013) Viipuri syyskuisena tulipaloyönä vuonna 1836. *Genos* 3/2013, 130–146.
- Einonen, Piia (2014) ”Roopect mäst hörtt wordett vthi alle huus kring om Torget”. Stadsrummet som protesternas scen vid sekelskiftet 1600. Teoksessa Mats Hallenberg & Magnus Linnarsson (toim.) *Politiska rum. Kontroll, konflikt och rörelse i det förmoderna Sverige 1300–1850*. Lund: Nordic Academic press, 39–58.
- Einonen, Piia (2015) Jakob Weikaim perheineen – Juutalaisena 1800-luvun alkupuolen Viipurissa. *Genos* 4/2015, 205–222.
- Einonen, Piia (2016) Vyborgs’s two faces: Drawing national, religious, and spatial boundaries. Teoksessa Kimmo Katajala (toim.) *Meanings of an urban space: Understanding the historical layers of Vyborg*. Mittel- und Ostmitteleuropastudien 12. Wien & Zürich: LIT Verlag, 153–175.
- Einonen, Piia (2019) Venäläissotilaiden majoittaminen kaupunkitilan kyseenalaistajana 1700-luvun ja 1800-luvun alkupuolen Viipurissa. *Historiallinen Aikakauskirja* 2/2019, 146–156.
- Friberg, Nils (1983) *Stockholm i bottniska farvatten. Stockholms bottniska handelsfält under senmedeltiden och Gustav Vasa*. En historisk-geografisk studie i samarbete med Inga Friberg. Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms kommun 53. Tukholma: Liber.
- Gunn, Simon & Owens, Alastair (2006) Nature, technology and the modern city: an introduction. *Cultural Geographies* 13:4, 491–496.
- Gunn, Simon (2013) People and the car: The expansion of automobility in urban Britain, c. 1955–70. *Social History* 38:2, 220–237.
- Gustafsson, Sofia (2006) *Svenska städer i medeltidens Europa. En komparativ studie av stadsorganisation och politisk kultur*. Acta universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History, 86. Tukholma: Stockholms universitet.
- Gustafsson, Sofia (2013) German influence in Swedish medieval towns: Reflections upon the time-bound historiography of the twentieth century. Teoksessa Lars Bisgaard & Lars Boje Mortensen & Tom Pettitt (toim.) *Guilds, towns, and cultural transmission in the North, 1300–1500*. Odense: University Press of Southern Denmark, 109–130.
- Haapala, Pertti & Peltola, Jarmo (2019) *Globaali Tampere. Kaupungin taloushistoria 1700-luvulta 2000-luvulle*. Tampereen museoiden julkaisuja 156. Tampere: Tampereen museot.
- Haggrén, Georg (2015) Keskiajan arkeologia. Teoksessa Georg Haggrén & Petri Halinen & Mika Lavento & Sami Raninen & Anna Wessman (toim.) *Muinaisuutemme jäljet. Suomen esi- ja varhaishistoria kivikaudelta keskialalle*. Helsinki: Gaudeamus, 369–536.

- Haila, Yrjö (2000) Beyond the nature-culture dualism. *Biology and Philosophy* 15:2, 155–175.
- Hankonen, Johanna (1994) *Lähiöt ja tehokkuuden yhteiskunta, suunnittelujärjestelmän läpimurto suomalaisten asuntoalueiden rakentumisessa 1960-luvulla*. Helsinki: Gaudeamus.
- Harjula, Janne (2014) Esiurbaanit kauppapaikat. Teoksessa Henrik Lilius & Pekka Kärki (toim.) *Suomen kaupunkirakentamisen historia I*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 13–26.
- Harvia, Yrjö (1918) Kaupunkikuntien tonttipolitiikasta. Teoksessa *Suomen ensimmäinen yleinen asuntokongressi. Pöytäkirja*. Helsinki: Yhdistys yleishyödyllisen rakennustoiminnan edistämiseksi, 48–73.
- Harvia, Yrjö (1936) *Helsingin esikaupunkiliitos. Päämietintö*. Helsinki: Helsingin kaupunki.
- Heckscher, Eli F. (1923) Den ekonomiska innebörden av 1500- och 1600-talens svenska stadsgrundningar. *Historisk Tidskrift* 1923.
- Hietala, Marjatta (2015) Town plans as expressions of political and economic power and ecclesiastical organization in Scandinavia. Teoksessa Anngret Simms & Howard B. Clarke (toim.) *Lords and towns in medieval Europe. The European Historic Towns Atlas Project*. Farnham: Ashgate, 355–371.
- Hirvikallio, Seija (2012) *Hämeenpuisto. Tampereen Esplanadi*. Tampere: Tampere-Seura.
- Häyrynen, Maunu (1994) *Maisemapuistosta reformipuistoon. Helsingin kaupunkipuistot ja puistopolitiikka 1880-luvulta 1930-luvulle*. Helsinki: Helsinki-Seura.
- Isenmann, Eberhard (2012) *Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150–1550. Stadtgestalt, Recht, Verfassung, Stadregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*. Wien: Böhlau Verlag.
- Johansen, Paul & von zur Mühlen, Heinz (1973) *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 15. Köln: Böhlau Verlag.
- Jutikkala, Eino (1963) *Tomtbesittningen och kampen om regulariteten i Sverige-Finlands städer*. En studie efter ett föredrag vid Finska vetenskapssocieteten sammanträde den 15 januari 1962, SSF. Årsbok-Vuosikirja XL. 1961–1962.
- Kallioinen, Mika (2000) *Kauppias, kaupunki, kruunu. Turun porvari yhteisö ja talouden organisaatio varhaiskeskiajalta 1570-luvulle*. Bibliotheca historica, 59. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karonen, Petri (2003) De österbottniska städernas differentiering från landsbygden under 1600-talet. *Historisk Tidskrift För Finland*, 88. <https://journal.fi/htf/article/view/56562> (haettu 20.12.2019).
- Karonen, Petri (2014) *Pohjoinen suurvalta: Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. Kirjokansi 63. 4. painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kaukiainen, Yrjö (2013) Suuren varustelun aika. Teoksessa Yrjö Kaukiainen ym. (toim.) *Viipurin läänin historia IV. Vanhan Suomen aika*. Lappeenranta: Karjalan Kirjapaino, 352–369.
- Kerkkonen, Gunvor (1974) Finland – natürliches nördliches Hinterland Revals durch Jahrhunderterte. Teoksessa Ingomar Bog & Günther Frantz (toim.) *Wirtschaftliche und soziale Strukturen im saekularen Wandel*. Festschrift für Wilhelm Abel zum 70. Geburtstag. Schriftenreihe für ländliche Sozialfragen, 70. Hannover: Schaper, 518–543.
- Kerkkonen, Veikko (1945) *Etelä-Suomen kaupunkien kruununverot 1614–1650*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Kervanto Nevanlinna, Anja (2012) *Voimat, jotka rakensivat Helsinkiä 1945–2010. Helsingin historia vuodesta 1945. Osa 4*. Helsinki: Helsingin kaupunki & Otava.
- Kivimäki, Ville & Hytönen Kirsi-Marja & Karonen, Petri (2015) Ennen huomispäivää. Toisen maailmansodan päättyminen Suomessa ja Euroopassa. Teoksessa Ville Kivimäki & Kirsi-Maria Hytönen (toim.) *Rauhaton rauha. Suomalaiset ja sodan päättyminen 1944–1950*. Tampere: Vastapaino, 11–36.
- Kolbe, Laura (2002) Helsinki kasvaa suurkaupungiksi. Julkisuus, politiikka, hallinto ja kansalaiset 1945–2000. Teoksessa Oiva Turpeinen & Timo Herranen & Kai Hoffman (toim.) *Helsingin historia vuodesta 1945. Osa 3: Kunnallishallinto ja politiikka, kunnallistalous*. Helsinki: Helsingin kaupunki & Edit, 10–511.

- Kärki, Pekka (2014) Asuntokulttuuri Ruotsin vallan loppupuolella. Teoksessa Henrik Lilius & Pekka Kärki (toim.) *Suomen kaupunkirakentamisen historia I–II*. Kirjokansi 34:1–2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 386–411.
- Lamberg, Marko (2001) *Dannemännens i stadens råd. Rådsmanskretsen i nordiska köpstäder under senmedeltiden*. Monografier utgivna af Stockholms stad, 155. Borås: Stockholmia förlag.
- Lamberg, Marko (2011) Introduction: Mapping physical and cultural space in pre-industrial Europe. Teoksessa Marko Lamberg & Marko Hakanen & Janne Haikari (toim.) *Physical and cultural space in pre-industrial Europe: Methodological approaches to spatiality*. Lund: Nordic Academic Press, 11–26.
- Lilius, Henrik (1981) Kaupunkirakentaminen 1617–1856. Teoksessa *Suomen kaupunkilaitoksen historia 2. 1870-luvulta autonomian ajan loppuun*. Helsinki: Suomen Kaupunkiliitto, 303–388.
- Lilius, Henrik & Nikula Riitta & Wäre Ritva (1983) Kaupunkirakentaminen 1856–1917. Teoksessa *Suomen kaupunkilaitoksen historia 1. Keskiajalta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomen Kaupunkiliitto, 303–388.
- Lilius, Henrik (2014a) Pohjoinen renessanssi ja vanhemman Vaasa-ajan (1523–1617) kaupunki Suomessa. Teoksessa Henrik Lilius & Pekka Kärki (toim.) *Suomen kaupunkirakentamisen historia I*. Kirjokansi 34:1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 97–134.
- Lilius, Henrik (2014b) Suomi kaupungistuu suurvalta-ajalla (1617–1721). Teoksessa Henrik Lilius & Pekka Kärki (toim.) *Suomen kaupunkirakentamisen historia I*. Kirjokansi 34:1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 147–245.
- Lilius, Henrik (2014c) Kustavilaisen ajan (1772–1809) kaupunki. Teoksessa Henrik Lilius & Pekka Kärki (toim.) *Suomen kaupunkirakentamisen historia II*. Kirjokansi 34:2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 9–95.
- Lilius, Henrik (2014d) Suomalainen kaupunki autonomian ajan alussa. Teoksessa Henrik Lilius & Pekka Kärki (toim.) *Suomen Kaupunkirakentamisen historia II*. Kirjokansi 34:2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 105–267.
- Lindberg, Carolus & Rein, Gabriel (1950) Asemakaavoittelu ja rakennustoiminta. Teoksessa *Helsingin kaupungin historia III:1 (1809–1875)*. Helsinki: Helsingin kaupunki, 7–155.
- Lindgren, Liisa (2000) *Monumentum. Muistomerkkien aatteita ja aikaa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Masonen, Jaakko (1989) *Hämeen Härkätie. Synty ja varhaisvaiheet*. Tiemuseon julkaisuja 4. Helsinki: Tie- ja Vesirakennushallitus.
- Massey, Doreen (2005) *For space*. Lontoo: Routledge.
- Massey, Doreen (2008) *Samanaikainen tila*. Mikko Lehtonen, Pekka Rantanen & Jarno Valkonen (toim.) Janne Rovio (suom). Tampere: Vastapaino.
- Meurman, Otto-Iivari (1946) Kaupungin suuruus. *Kunnallistekniikka 1/1946*.
- Mikkola, Kirmo (1990) Eliel Saarinen ja kaupunkisuunnittelu. Teoksessa Marika Hausen & Kirmo Mikkola & Anna-Liisa Amberg & Tytti Valto (toim.) *Eliel Saarinen: Suomen aika*. Helsinki: Otava, 203–217.
- Morris, Robert John (2000) Governance: two centuries of urban growth. Teoksessa Robert John Morris & Richard H. Trainor (toim.) *Urban governance: Britain and beyond since 1750*. Aldershot: Ashgate, 1–14.
- Männistö-Funk, Tiina (2018) Kävelevien naisten kaupunki. Sata vuotta sukupuolta Turun kaduilla. Teoksessa Topi Artukka & Jarkko Keskinen & Taina Saarenpää (toim.) *Kaupungin varjoissa, arkistojen valossa*. Turku: Sigillum, 77–94.
- Neuvonen, Petri (2017) *Linnoituksesta historialliseksi muistomerkiksi. Viipurin vanhakaupunki 1856–1939*. Aalto-yliopiston julkaisusarja. Helsinki: Aalto Arts Books.
- Niemi, Marjaana (2016) Kaupunkisuunnittelijat ilman rajoja. Eliel Saarinen luomassa kansallisia, sainsainvälisiä kaupunkoja. Teoksessa Irma Sulkunen & Marjaana Niemi & Sari Katajala-Peltomaa (toim.) *Usko, tiede ja historiankirjoitus – suomalaisia maailmankuvia keskiajalta 1900-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 237–266.
- Niemi, Marjaana (2017a) Breaking from and building on the past: Helsinki and Dublin after independence. *Irish Historical Studies* 41:160, 238–255.

- Niemi, Marjaana (2017b) Epilogue: How green is your city? Transnational and local perspectives on urban green spaces. Teoksessa Peter Clark & Marjaana Niemi & Catharina Nolin (toim.) *Green landscapes in the European city*. Lontoo: Routledge, 212–219.
- Niemi, Marjaana (2019) A place in its own right: The rural-urban fringe of Helsinki from the early nineteenth century to the present. Teoksessa Tim Soens & Dieter Schott & Michael Toyka-Seid & Bert de Munck (toim.) *Urbanizing nature: Actors and agency (dis)connecting cities and nature Since 1500*. Lontoo: Routledge, 65–86.
- Niemi, Marjaana & Semi, Jussi (2020) Suunniteltu ja eletty kaupunki. Viipurin kaupunkitila 1800-luvun puolivälistä 1930-luvulle. Teoksessa Kimmo Katajala & Marjatta Hietala & Marjaana Niemi & Pirjo Uino & Martti Helminen & Antti Härkönen & Helena Hirvonen (toim.) *Viipuri/ Vyborg – Historiallinen kaupunkiatlas/ Historic town atlas. Scandinavian Atlas of Historic Towns, New Series, No. 3, Suomi-Finland*. Helsinki: AtlasArt 2020, 106–125.
- Nikula, Oscar (1981) Kaupunkilaitos 1721–1875. Teoksessa C. J. Gardberg & Päiviö Tommila (toim.) *Suomen kaupunkilaitoksen historia 1. Keskiajalta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomen kaupunkiliitto, 135–301.
- Niukkanen, Marianna & Seppänen, Liisa & Suhonen, Mervi (2014) Kaupunkirakentamisen historia Suomessa keskiajalla. Teoksessa Henrik Lilius & Pekka Kärki (toim.) *Suomen kaupunkirakentamisen historia I*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 28–94.
- Norborg, Lars-Arne (1963) Krona och stad i Sverige under äldre vasatid. Några synpunkter. *Historisk Tidskrift* 83/1963, 365–384.
- Pakarinen, Riitta (1996) ”Tervasankonationalismia” – Rauhan kappelin kohtalo. *Narinkka*. Helsinki: Helsingin kaupunginmuseo.
- Pendlebury, John & Erten, Erdem & Larkham, Peter (toim.) (2015) *Alternative visions of post-war reconstruction: Creating the modern townscape*. Lontoo: Routledge.
- Perälä, Tauno (1951) *Turun esikaupungit ja niiden aiheuttamat probleemmat ensimmäiseen maailmansotaan mennessä*. Turku: Turun yliopisto.
- Perälä, Tauno (1983) Kaupunkien aluepolitiikka ja esikaupunkiliitokset 1875–1918. Teoksessa Päiviö Tommila & Eino Jutikkala (toim.) *Suomen kaupunkilaitoksen historia 2. 1870-luvulta autonomian ajan loppuun*. Helsinki: Suomen kaupunkiliitto, 29–48
- Pitz, Ernst (2001) *Bürgerreinigung und Städteinung. Studien zur Verfassungsgeschichte der hansestädte und der deutschen Hanse*. Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, Neue Folge, 52. Köln: Böhlau Verlag.
- Ranta, Raimo (1981) Suurvalta-ajan kaupunkilaitos. Teoksessa C. J. Gardberg & Päiviö Tommila (toim.) *Suomen kaupunkilaitoksen historia 1. Keskiajalta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomen Kaupunkiliitto, 51–133.
- Ranta, Raimo (1982) *Venäläinen sotaväki ja majoitusrasitus Vanhassa Suomessa*. Turun Historiallinen Arkisto 38. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys. 135–164.
- Rasila, Viljo (1984), *Tampereen historia II. 1840-luvulta vuoteen 1905*. Tampere: Tampereen kaupunki.
- Ruuth, Johan Wilhelm & Kuujo, Erkki (1975) *Viipurin kaupungin historia: 3, Vuodet 1710–1812*. Helsinki: Torckelin säätiö.
- Ruuth, Johan Wilhelm & Kuujo, Erkki (1981) *Viipurin kaupungin historia IV:2, 1812–1917*. Helsinki: Torckelin säätiö.
- Ruuth, Johan Wilhelm & Meurman, Otto-Iivari (1981) Kaupunkiasutuksen laajeneminen ja kaupungin rakentaminen. Teoksessa Johan Wilhelm Ruuth & Aimo Halila & Aarne Huuskonen & Erkki Kuujo (toim.) *Viipurin kaupungin historia IV:2, 1840–1917*. Helsinki: Torckelin Säätiö, 133–243.
- Saarikangas, Kirsi (1999) Puu, metsä ja luonto. Teoksessa Tuomas M. S. Lehtonen (toim.) *Suomi. Outo pohjoinen maa? Näkökulmia Euroopan äärien historiaan ja kulttuuriin*. Porvoo: PS-kustannus, 166–207.
- Saarikangas, Kirsi (2002) Merkitysten tila: Lähiöasuminen, arkkitehtuuri, asukkaiden menneen ja nykyisen kohtaaminen. Teoksessa Taina Syrjämaa & Janne Tunturi (toim.) *Eletty ja muistettu tila*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 48–75.
- Saarikangas, Kirsi (2011) Asuminen, toimijuus, taide. *TAHITI* 1:1

- Salmela-Järvinen, Martta (1966) *Alas lyötiin vanha maailma. Muistikuvia ja näkymiä vuosilta 1906–1918*. Porvoo: WSOY.
- Salminen, Tapio (1999) Finland, Tallinn and the Hanseatic League – Foreign trade and the orientation of roads in medieval Finland. Teoksessa Tapani Mauranen (toim.) *Traffic, needs, roads: perspectives on the past, present and future of roads in Finland and the Baltic area*. Helsinki: Finnish Road Administration, 29–37.
- Salminen, Tapio (2007) *Joki ja sen väki. Kokemäen ja Harjavallan historia jääkaudesta 1860-luvulle. Kokemäen ja Harjavallan historia I:1*. Jyväskylä: Kokemäen ja Harjavallan kaupungit ja seurakunnat & Gummerus.
- Salminen, Tapio (2009) Suomen ”pienet” kaupungit keskiajalla? – Keskiajan kaupunkien tutkimuksesta Suomessa sekä Ulvilan ja Rauman keskiajan erityispiirteistä ja mahdollisuuksista. Teoksessa Jorma Ahvenainen (toim.) *Kauppa ja kaupungit Satakunnassa*. Satakunta XXVIII Kotiseutututkimuksia. Pori: Satakunnan Historiallinen Seura, 8–63.
- Salminen, Tapio (2012) Uusmaalaisten Tallinnanperinnöt 1350–1560 – Uusmaalaste Tallinna-pärandused 1350.–1560. aastal. Teoksessa Erki Russow (toim.) *Padise ja Vantaa: Keskiaja sild Padise ja Vantaa vahel – Keskiajan silta Padisen ja Vantaan välillä*. Padise: Vallavalitsus & Vantaa kaupunki/historiatoimikunta, 183–258.
- Salminen, Tapio (2013) *Vantaan ja Helsingin pitäjän keskiaika*. Vantaa: Vantaa kaupunki.
- Sandström, Åke (1996) *Plojande borgare och handlande bönder. Mötet mellan den europeiska urbana ekonomin och vasatidens Sverige*. Studier i stads- och kommunhistoria 15. Tukholma: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Salokorpi, Asko (1984) Sodanjälkeinen kaupunki 1940–1976. Teoksessa Päiviö Tommila & Eino Jutikkala & Rakel Kallio (toim.) *Suomen kaupunkilaitoksen historia 3: Itsenäisyyden aika*. Helsinki: Suomen kaupunkiliitto, 297–327.
- Savolainen, Panu (2014) *Tirkistelyä förmaakeihin ja ylishuoneisiin. Turkulaista asumista kahden vuosisadan takaa*. Turku: Turun museokeskus.
- Savolainen, Panu (2017) *Teksteistä rakennettu kaupunki. Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810*. Turku: Sigillum.
- Schönach, Paula (2016) Historical paths of environmental injustice: a century of placing industrial facilities in Helsinki, Finland. *Local Environment: The International Journal of Justice and Sustainability* 21:4, 397–413.
- Seppänen, Liisa (2014) Jäänöksistä johtolangoiksi ja tutkimustuloksiksi. Kuinka arkeologinen lähdeaineisto muuttaa käsityksiä Turun keskiaikaisesta kaupungista? *Historiallinen Aikakauskirja* 1/2014, 3–19.
- Smith, Laurajane & Campbell, Gary (2017) 'Nostalgia for the future': memory, nostalgia and the politics of class. *International Journal of Heritage Studies* 23:7, 612–627.
- Sundman, Mikael (1991) Urban planning in Finland after 1850. Teoksessa Thomas Hall (toim.) *Planning and urban growth in the Nordic countries*. Lontoo: E & FN Spon, 68–132.
- Suomen asutus 1560-luvulla* (1973) Kartasto. Käsikirjoja VII. Pohjoismaisen autiotilatutkimuksen Suomen jaosto. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Tanner, Väinö (1966) *Näin Helsingin kasvavan*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Tammi.
- Topelius Z. (1885) 'För femtio år sedan', *Finland*, 4 Jul. 1885.
- Tuglas, Friedebert. (1986) *Muistelmat vuosilta 1895–1910*. Suom. Raili Kilpi (alkup.1960). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tuominen, Marja (2015) Lapin ajanlasku. Menneisyys, tulevaisuus ja jälleenrakennus historian reunalla. Teoksessa Ville Kivimäki & Kirsi-Maria Hytönen (toim.) *Rauhaton rauha. Suomalaiset ja sodan päättymisen 1944–1950*. Tampere: Vastapaino, 39–70.
- Vahtikari, Tanja (2013) Merkityksin rakennettu Vanha Rauma. Suomalaisen historiallisen kaupungin varhainen määrittely valintoina ja vuoropuheluna 1900–1970. Teoksessa Katri Lento & Pia Olsson (toim.) *Muistin kaupunki. Tulkintoja kaupungista muistin ja muistamisen paikkana*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 294–323.
- Vahtikari, Tanja (2016) ”Ei minkään Saarijärven Paavon tarinaa”. Vuosisataisjuhla menneisyyden ja tulevaisuuden välittäjänä jälleenrakennusajan Helsingissä. Teoksessa Mervi Kaarninen

- & Tanja Vahtikari & Timo Vilén (toim.). *Kaupunki tapahtumien näyttämönä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1423. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 35–64.
- Vahtikari, Tanja (2017) "Washing away the dirt of the war years": History, politics and the reconstruction of urban communities in post-World War II Helsinki. Teoksessa Harm Kaal & Stefan Couperus (toim.) *(Re)Constructing communities in Europe, 1918–1968: Senses of belonging below, beyond and within the nation state*. Lontoo: Routledge, 65–84.
- Vahtikari, Tanja (2019) Historicizing historical re-enactment and urban heritagescapes: Engaging with past and place through historical pageantry, c. 1900–1950s. Teoksessa Sarah De Nardi & Hilary Orange & Steven High & Eerika Koskinen-Koivisto (toim.) *Routledge handbook of memory and place*. Lontoo & New York: Routledge, 334–342.
- Waris, Heikki (1932) *Työläisyhteiskunnan syntyminen Helsingin Pitkänsillan pohjoispuolelle I*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Waris, Heikki (1951) Helsingiläisyhteiskunta. Teoksessa Eirik Hornborg (toim.) *Helsingin kaupungin historia III:2 (1809–1875)*. Helsinki: Helsingin kaupunki, 7–211.
- Wiherheimo O. and Rein G. (1951) Kunnalliselämä. Teoksessa Eirik Hornborg (toim.) *Helsingin kaupungin historia III:2 (1809–1875)*. Helsinki: Helsingin kaupunki, 255–353.
- Wolfart, Johannes C. (2002) *Religion, government and political culture in early modern Germany. Lindau 1520–1628*. Lontoo: Palgrave.
- Ylimaunu, Timo & Haggrén, Georg & Nurmi Risto & Mullins, Paul R. (2017) Medieval and early modern market places – sites of contacts, trade and religious activities. Teoksessa Janne Harjula & Sonja Hukantaival & Visa Immonen & Anneli Randa & Tanja Ratilainen (toim.) *New visits to old churches – Sacred monuments and practices in the Baltic Sea region*. Cambridge: Scholars Publishing, 262–282.
- Yrjänä, Jouni (2013) *Maata näkyvissä. Helsingin maanhankinnan viisi vuosisataa*. Helsinki: Helsingin kaupungin kiinteistövirasto.
- Åström Sven-Erik (1956) Kaupunkiyhteiskunta murrosvaiheessa. Teoksessa Ragnar Rosén (toim.) *Helsingin kaupungin historia IV:2*. Helsinki: Helsingin kaupunki, 7–333.
- Åström, Sven-Erik (1957) *Samhällsplanering och regionsbildning i kejsartidens Helsingfors. Studier i stadens inre differentiering, 1810–1910*. Helsinki: Helsingfors stad.